

Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)
Cilt: 7, Sayı: 13, Mart 2020, s. 51-86, ISSN: 2148-2527

Journal of Harput Studies, Vol. 7, Issue 13, March 2020, pp. 51-86

Araştırma Makalesi/Research Article

YENİ BİLGİLER IŞIĞINDA HARPUTLU ŞÂİR RAHMÎ EFENDİ VE SÂRE HATUN (SARAHATUN) CAMİİ'NİN YENİDEN İNŞÂSINA YAZDIĞI KASİDE

According to New Information Poet Rahmî Efendi From Harput And His Poem That Written in The Form of "Qasida" For The Rebuilding of Sare Hatun (Sarahatun) Mosque in Harput (Elazig)

Ahmet KARATAŞ*

Geliş/Received: 10.01.2020

Kabul/Accepted: 09.04.2020

Öz

Harput'un tarihî mabedlerinden Sâre Hatun (Sarahatun) Camii ciddi bir tamire ihtiyaç duyulduğu için XIX. asrın ortalarında temelden yıkılarak yeniden yapılmıştır. Bu faaliyete zengininden fakirine, ağasından çiftçisine bütün Harputlular katılmışlardır. Onları böyle bir hayra teşvik eden ise Harput'un önde gelen âlim ve müftülerinden İmâmzâde/ Müftüzâde Hacı Ahmed Efendi olmuştur. Hacı Ahmed Efendi'nin talebesi Hoca Rahmî Efendi ise Harput'un o asırdaki önemli şâirlerinin başında gelmektedir. Rahmî Efendi 1259/1843'te inşaatı tamamlanan bu camiye kaside formunda otuz bir beyitlik bir tarih manzumesi yazmış, manzumenin son dört beyti caminin duvarlarından birine kitâbe olarak hakkedilmiştir. Rahmî Efendi'nin divânının ne eski ne de yeni harfli neşirlerinde bulunan bu kaside Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne bağışlanan Harputlu Efendigil Koleksiyonu'ndaki yazma nüshasında yer almaktadır. Bu yazma Hacı Ahmed Efendi'nin torunu Hacı Abdülhamid Hamdi Efendi'nin oğlu olan Ma'mûretü'l-azîz müftüsü Mehmed Kemâleddin Efendi tarafından istinsâh edilmiştir. Kemâleddin Efendi ayrıca dostu İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın ricâsı üzerine bir mektubunda Rahmî Efendi'yle ilgili bazı anekdotlar da aktarmıştır. Rahmî Efendi'nin dönemin devlet erkânı ile münâsebetine, nâzik, zarif, nüktedân kimliği ve şâirlik kudretine ışık tutan bu bilgiler söz konusu kasideyle birlikte ilk defa bu makalede ele alınmıştır. Bu makalede ayrıca Rahmî Efendi'nin vefât tarihine ve divânının tertibine dair yeni tespitlere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harput, Hoca Rahmî Efendi, Sâre Hatun (Sarahatun) Camii, Hacı Ahmed Efendi, kaside.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. (karatasahmed@gmail.com) ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8469-2996.

Abstract

One of the historical temples of Harput, the Sare Hatun (Sarahatun) mosque was demolished and rebuilt in the mid-nineteenth century as a serious repair was needed. All the people of Harput participated in this work from the rich to the poor, from the lord to the farmer. It was "İmamzade/ Müftüzade" Hacı Ahmed Efendi, one of Harput's leading scholars and muftis, who encouraged them to such an favour. His student "Hoca" Rahmi Efendi is one of the most important poets of Harput in that century. For this mosque, whose construction was completed in 1259/1843, Rahmi Efendi wrote a thirty-one couplet history poem in the form of ode ("qasida"). The last four couplets of this poem are written on one of the outer walls of the mosque. This poem, which is not found in the old or new letters of the Divan of Rahmi Efendi, is included in the writing copy of the Efendigil Collection which was donated to the Library of the Faculty of Theology at Ankara University. This manuscript is written by Mehmed Kemaleddin Efendi, the Mufti of Mamuretülaziz, the son of Abdulhamid Hamdi and the grandson of Hacı Ahmed Efendi. Kemâleddin Efendi also included some anecdotes about Rahmi Efendi in a letter to his friend İbnülemin Mahmud Kemal Inal. This information, which sheds light on Rahmi Efendi's relations with the state authorities of the time, his gentle, elegant, witty identity and poetic power, is discussed in this article for the first time.

Key Words: Harput, Hoca Rahmi Efendi, Sâre Hatun (Sarahatun) Mosque, Hacı Ahmed Efendi, qasida.

Giriş

Harput, Artuklu hâkimiyetine girdiği XII. asırdan XX. asrın ilk çeyreğine kadar mâbedleri, mektep ve medreseleri, çeşitli hayır kurumları ve bunları idâre eden vakıflarıyla bulunduğu coğrafyanın öne çıkan medeniyet merkezlerinden biriydi. Çoğunlukla toprak ağalarının, bazen de idârecilerin kurup nezâret ettiği bu eserler varlıklarını sürdürmelerini esâsen ahâli tarafından sahiplenilmelerine borçlu olmuşlardır. Bu makalede de görüleceği üzere ahâli fakr ü zaruretine rağmen bütün imkânlarını şehirlerini medeniyet ve irfân merkezi yapan bu eserleri muhafaza etmek için harcamış, paralarının yetmediği yerlerde Allah'ın rızâsı dışında bir karşılık beklemeden bedenlen çalışarak ihyâ ve imar faaliyetinde bulunmuşlardır. Öte yandan âlimlerin hitâbetleriyle, müşidlerin tavsiye ve telkinleriyle, şâirlerin de şiirleriyle bu kurumların teşekkülüne ve ayakta kalmasına vesile oldukları bir gerçektir. Fakat Harput'un coğrafyası gereği mimâri eserlerinin çoğu taştan ziyâde toprak, kerpiç ve ahşap gibi dayanıksız malzemeyle yapıldığından çabuk tahrip olmuş, ya tamamen yıkılıp yeniden yapılmış yahut ilk yapıldığı dönemin özelliklerini kaybedecek kadar sık tamir görmüştür. Bu sebeple XIX. asra gelinceye kadar kaynaklarda isimleri zikredilen Harput'un

muhallem dinî yapılarının sayısı iki elin parmaklarını geçmez.¹ Bunların bir kısmının ilk hâlimden geriye ise sadece kitâbeleri kalmıştır. Sâre Hâtun Camii de tarihî olmakla beraber geçirdiği tamirler ve yeniden inşâlar sebebiyle ilk zamanki vasıflarını koruyamayan eserlerin başında gelmektedir.

Türk edebiyatında şâirlerin önem verdikleri herhangi bir hâdiseye yahut çeşitli eserlerin inşâ ve tamiri gibi hususlarda tarih manzumeleri yazmalarının ilk örneklerine XIV. asırda rastlanmıştır,² bilâhère bu iş gelenek hâline dönüşerek günümüze kadar gelmiştir. Tarih manzumeleri son mısralarındaki ebced hesabı yanında vezin, kafiye, edebî sanatlar ve mânâ bakımından da ehemmiyet arz ettiği için şâiri zihnen oldukça yoran bir faaliyettir. Dolayısıyla bu konu bedî' sanatları arasında sayılarak belâgat kitaplarında yer almıştır.³ Makalemizin ana konularından olan Hoca Rahmî Efendi'nin bir yazmanın varakları arasında unutulmuş kasidesi de tarih manzumesi geleneğinin XIX. asır Harput'undaki önemli örneklerinden biridir.

1. Yeni Bilgiler Işığında Rahmî Efendi

Rahmî Efendi Harput'un XIX. asırdaki önde gelen şâirlerindedir. Hayatıyla ilgili en teferruatlı bilgileri İbnülemin Mahmud Kemâl İnal⁴ ve İshak Sunguroğlu⁵ vermektedir. Ayrıca Gönül Hatay Tekin ile Halil Erdoğan⁶, İbrahim Kavaz ile M. Naci Onur⁷ divânını neşretmişler, ulaşılabildikleri yeni bilgileri bu neşirler vasıtasıyla okuyucuya aktarmışlardır.⁸ Söz konusu

¹ Meselâ 1065/1654-1655'te Harput'tan geçen Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme*'sinde buradaki cami sayısını dokuz olarak tespit etmiş, bunlardan sadece Ulu Cami'yi "ibâdetgâh-ı kadîm" şeklinde tavsif etmiştir. (bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1314, III, 218.)

² Turgut Karabey, *Türk Edebiyatında Tarih Düşürme*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2015, s. 268 (yazar burada Türk edebiyatında "tarih düşürme"nin ilk örneklerinin XIII. asra kadar uzandığını belirtmektedir); a.mlf., "Tarih Düşürme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, XL, 80; İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992, s. 138.

³ Turgut Karabey, "Tarih Düşürme", *DİA*, XL, 80.

⁴ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ty., III, 1326-1328.

⁵ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1959, II, 286-292.

⁶ Gönül Hatay Eren- Halil Erdoğan Cengiz, *Rahmî-i Harputî Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

⁷ İbrahim Kavaz-M. Naci Onur, *Harputlu Rahmî Divânı*, Ankara: İzzet Paşa Vakfı Yayınları, 1996.

⁸ Elazığ Halkevi'nin çıkardığı *Altan* dergisinde de Rahmî Efendi'yle ilgili imzasız bir yazı yayımlanmıştır. Yazıda onun hoşsohbet kişiliğine değinilmiş, nükteli sözlerinin Harput'ta dillerde dolaştığı ifade edilmiştir (bk. "Tetkikler: Harput Şairleri: Harputlu Rahmî", *Altan*, sy. 39-40-41-42 [1938], s. 39.) (Yazının muhtevâsındaki bazı ipuçlarından yazarın müftü Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Bey [Erdem/Efendigel, ö. 1966] olduğu anlaşılmaktadır.)

bilgileri de göz önünde bulundurarak Rahmî Efendi'nin hayatı hakkında kısaca şunları kaydedebiliriz:

Tam adı “Mehmed Rahmî” olan Rahmî Efendi⁹ Harput ulemâsından Hoca Ahmed Efendi'nin oğludur. 1217/1802'de Harput'un ova köylerinden Hoğu'da (Yurtbaşı) dünyaya gelmiştir. Aşağıda adını sık sık zikredeceğimiz Harput müftülerinden Hacı Ahmed Efendi'den ders almış, onun ihtiyarlığı ve meşguliyeti sebebiyle vakit ayıramaması üzerine medresedeki oda arkadaşı Ömer Naîmî¹⁰ ve yine Harput müftülerinden Yunus Efendi'nin oğlu Mehmed Emin Lutfî Efendilerle birlikte Antep'e gitmiş, orada bir müddet ilim tahsil etmiş, Yeniçeri ayaklanması sebebiyle hocaları şehid edilince arkadaşlarıyla Kayseri'ye geçmek zorunda kalmış, orada tahsilini tamamlayıp icâzet alarak 1242/1826'da Harput'a dönmüştür. Arkadaşı Ömer Naîmî Efendi babasının medresesinde müderris, kısa süre sonra da Harput müftüsü olmuş, Rahmî Efendi ise Hoğu'da ders okutmuş, ilim ve şiirle uğraşmıştır.

Kaynaklarda hicrî 1301, miladî 1884'te öldüğü kayıtlıysa da¹¹ araştırmalarımız neticesinde onun 1886 Mayıs'ının ilk yarısında (Şabân 1303) vefât ettiğini belirledik. *Ma'mûretü'l-azîz* gazetesinin 12 Şabân 1303/3 Mayıs 1302/16 Mayıs 1886¹² tarihli, 130 numaralı nüshasının 3. sayfasındaki haberde Rahmî Efendi'nin birkaç gün önce vefât ettiği kayıtlıdır. “Teessüf” başlıklı bu haberde seksen yedi yaşında vefât eden Rahmî Efendi'nin “ilmiyle âmil bir üstâd-ı kâmil” olduğu vurgulanmakta, tertip ettiği divânının dostlarının yardımıyla yakın zamanda gazetenin de basıldığı Mamûretülazîz Vilâyet Matbaası'nda basıldığı belirtilmektedir. Haberin son paragrafında Rahmî Efendi'nin vefâtından birkaç gün evvel dört büyük halifenin medhi sadedinde bir kasîde kaleme aldığı ve bunu da divânına yetiştirmeleri için matbaaya ulaştırdığı; vefâtından sonra ise sarığının arasında divânının basımı için düşürdüğü tarih beytinin bulunduğu yazılmaktadır. Söz konusu haberin bugünkü harflere aktardığımız şekli şöyledir:

⁹ Bk. Ahmed Hayatî el-Elbistânî, *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36833, vr. 209^b.

¹⁰ Ömer Naîmî Efendi müftü Ahmed Efendi'nin oğludur. Fikret Memişoğlu'nun kaydına göre Ömer Naîmî Efendi'nin *Asîdetü's-şühde şerhu Kasîdeti'l-bürde* adlı meşhur eserini yazmasında Rahmî Efendi'nin de katkısı bulunmaktadır. (Fikret Memişoğlu, “Rahmî Hoca”, *Yeni Fırat*, sy. 13 [Elazığ 1963], s. 18.)

¹¹ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1326; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 291. *Altan* mecmuasındaki yazıda ise Rahmî Efendi'nin Rumî 1299 [h. 1300/ m. 1883] tarihinde öldüğü iddiâ edilmektedir. (bk. “Tetikler: Harput Şairleri: Harputlu Rahmî”, s. 39.)

¹² Gazetede miladî tarih sehven 14 Mayıs 1885 şeklinde çıkmıştır.

Teessüf

Memleketimizin a'lem-i ulemâ-yı benâm ve fuzalâ-yı zevi'l-ihirâmından Hoğulu Hoca Rahmî Efendi birkaç gün zarfında kefsizlenerek 'irci'î' emr-i celîline¹³ lebbeyk-zen-i icâbetle âzim-i semt-i diyâr-ı dildâr-ı hakikî olmuşdur.

Merhûm-ı mağfûrun münhasıran ulûm-ı âliyye ile iştigâl idüp sinn-i âlîleri seksen yediye vâsıl ve bihakkın ilmiyle âmil bir üstâd-ı kâmil olup nice nice nüket-i hikmet-âmizi şâmil tertîb eylediği bir kıt'a dîvân-ı belâgat-unvânları dahi müşârünileyhin şâ'ir-i mâhir olduklarına kâfil bulunmuşdur.

İş bu âsâr-ı dürer-nisârı üdebâya bir yâdigâr-ı kıymetdâr bulunduğuna ve Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin ruhsatıyla matba'amızda tab'ı hitâma resîde olup her vecihle mütâla'aya sezâvâr olduğuna binâen arzu edenlerin matba'amıza mürâca'at etmeleri ilâve olunur.

Nâzım-ı merhûm çehâr yâr-ı güzîn efendilerimiz hazerâtının senâ-yı âlîlerini müş'ir vefâtından çend gün evvel yazmış ve dîvânına derc olunmak üzere matba'aya vermiş olduğu kasîde-i şerîfeye ve ahîbbâsının i'ânesiyle dîvânın tab'iyyesi verildiğine münâsib vefâtından sonra destârı arasında iş bu târîh beyti bulunmuşdur. Rahmetullâhi aleyh.

Senâ-yı çâr yâr ilhâk olunca söyledim târîh
Basıldı himmet-i yârân ile dîvânı Rahmî'nin¹⁴

Haberde bahsedilen dört halife kasîdesi “Zikr-i Evsâf-ı Çehâr Yâr-ı Güzîn Rıdvânullâhi Te'âlâ Aleyhim Ecma'in” başlığıyla matbû divânın (Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1303) 10-11. sayfalarında bulunmaktadır. Yukarıdaki târîh beyti de aynı baskının sonunda (s. 108) yer almaktadır. Bu haber yazısı sayesinde İbnülemin Mahmud Kemal, İshak Sunguroğlu ve Naci Onur'un Rahmî Efendi'ye dâir verdikleri, diğer araştırmacıların da bunlara istinâden tekrarladıkları bazı bilgilerin tashih edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Buna göre,

a) Rahmî Efendi 1301/1884'te değil Şaban 1303/ Mayıs 1886'da vefât etmiştir.¹⁵

b) Hicrî takvim esas alındığında 84 değil 87 yıl yaşamıştır.

¹³ “Dön!” anlamına gelen bu kelime Fecr Sûresinin (89) 28. âyetinde geçmektedir. Âyetin tamamı meâliyle birlikte şöyledir: اِرْجِعِي اِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَُّرْضِيَةً (Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!).

¹⁴ Mamûretülazîz, nr. 130 (12 Şabân 1303/16 Mayıs 1886), Vilâyet Matbaası, s. 3.

¹⁵ Nitekim Rahmî Efendi'nin bu gazetenin 15 Ramazan 1302/ 29 Haziran 1885, 20 Şevvâl 1302/ 2 Ağustos 1885 ve 19 Zilka'de 1302/ 30 Ağustos 1885 tarihli nüshalarında o yıl inşâ edilen çeşmelerle ilgili kaleme aldığı tarih manzumeleri yer almaktadır.

c) Vefâtından iki yıl sonra Harputlu şâir Hacı Hayrî'nin onun bütün kaside ve gazellerini toplayıp tertiplemediği bilgisi yanlıştır. Rahmî Efendi hayattayken divânını bizzat kendisi tertiplemiş, basım izni Maarif Nezâreti'nden kendisi hayattayken alınmıştır. Hayrî Efendi'nin de aralarında olduğu bazı dostları divanın dizim, basım işlerini halletmişlerdir. Divanın basımı ile vefâtı ise aynı günlere denk gelmiştir.

d) Yukarıdaki metnin son kısmındaki beyit Kavaz- Onur neşrinde Hayri Bey'e atfedilmektedir.¹⁶ Oysa yazıdan da anlaşıldığı üzere beyit Rahmî Efendi'ye ait olup vefâtından sonra sarığı arasında bulunmuştur.

Kaynaklarda Rahmî Efendi'nin Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) meşhur Farsça kitabı *Bostan*'ı tercüme ve şerh ettiği, fakat bunun bastırılmadığı yazılıdır.¹⁷ *Bostân* vesilesiyle Rahmî Efendi'den bahseden veya doğrudan Rahmî Efendi'yi konu alan birçok akademik çalışmada da bu bilgi tekrar edilmekte, şerhin adı, nüshası, yeri, âkıbeti vs. hakkında ise bilgi verilmemektedir.¹⁸ Halbuki mevzubahis şerh *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân* adıyla Ankara Millî Kütüphane'de bulunmaktadır (yer nr. Yz A 6178). Ferağ kaydına göre 1260/1844'te tamamlanan ve 165 varaktan oluşan bu mensur eser 24 Temmuz 1989'da sahhaf Hilmi Mert Türkmen'den satın alınarak Milli Kütüphane koleksiyonuna kazandırılmıştır. Fakat eser, sebab-i telif kısmındaki "Mehmed Rahmî b. Ahmed" kaydı ve ferağdaki açık tarihe rağmen önce Hakan Sevindik'in 2014'te tamamladığı *Türk Edebiyatında Bostan ve Abdî'nin Manzum Bostan Tercümesi* başlıklı doktora tezinde XVI. asır şâirlerinden Bursalı Mehmed Rahmî b. Nakkâş Bâlî Çelebî'ye (ö. 975/1567-

¹⁶ İbrahim Kavaz- M. Naci Onur, *Harputlu Rahmî Divânı*, s. 7. Ayrıca bk. M. Naci Onur, *Harputlu Divân Şâirleri*, Elazığ: İzzet Paşa Vakfı Yayınları, 1988, s. 16.

¹⁷ Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Ali Şükrü Matbaası, 1338, II/2, 206; İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, III, 1326; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 291; M. Naci Onur, *Harputlu Divân Şâirleri*, s. 19. Süleyman Ateş ise Elazığ İmam-Hatip Ortaokulu'nda edebiyat derslerine giren hocası avukat Fikret Memişoğlu'ndan (ö. 1968) derlediği notlara dayanarak Rahmî Efendi'nin *Bostan*'ı manzum olarak tercüme ettiğini ancak bu eserin bulunamadığını yazmaktadır (Süleyman Ateş, *Okul Notlarım*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2013, s. 230).

¹⁸ Meselâ bk. Ahmet Kartal, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostan* İsimli Eserinin Türkçe Tercüme ve Şerhleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 5 (2001), s. 113; Kadriye Yılmaz Orak-Abolfazl Moradi, "Türk Eğitim Kurumlarında Farsçanın Öğretilmesinde Sa'dî", *Turkish Studies*, IX/3 (2014), s. 1657; Bahir Selçuk, "Harputlu Rahmî'nin Esbiyenâme'si Üzerine", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2014), s. 5. Bunun tek istisnâsı Sadık Yazar'dır. Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* başlıklı doktora tezinde (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011) doğru tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur (a.g.e., s. 467).

1568) atfedilmiş¹⁹ sonra da onu takip eden çeşitli makalelerde bu yanlış bugüne kadar tekrarlanmıştır.²⁰

Rahmî Efendi besmele, hamdele ve salvele faslından sonra *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân*'ın telif sebebini izah etmektedir. Ona göre, Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân*'ını anlayabilmek için büyük gayret sarfetmek gerekmektedir. Her ne kadar Sürûrî (ö. 969/1562) bu kitabı Farsça şerhetmişse de Farsça bilmeyenlerin şerhten faydalanamayacakları âşikârdır. Bu sebeple bazı dostları ondan bu şerhi Türkçeye çevirmesini istemişlerdir. O da Sürûrî'nin *Bostân*'ı şerh ederken muhtasar izahlarla yetindiğini hattâ çoğu yeri açıklamadan geçtiğini gördüğünden bu şerhin sadece tercümesini yapmakla kalmamış, izaha muhtaç yerleri açıklamış, beyitlerin birbirleriyle irtibat ve uyumuna (siyâk ve sibâk) dikkat etmiş, buna binâen de metni Sürûrî gibi kelime kelime tercüme yerine beyit beyit şerh ederek eserini telif-tercüme hüviyetine büründürmüş ve adını da dostlarına ithâfen *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân* koymuştur. Eserin sanatkârâne bir dille kaleme alınmış sebeb-i telif kısmı şöyledir:

[1^b] *Ve ba'd, bu abd-i fakîr-i pür-taksîr Mehmed Rahmî b. Ahmed haffehümâ mağfîretü'l-Meliki's-Samed dir ki: Râst-kârân-ı hakâyık-ı esrârın ser-efrâzı ve nükte-sencân-ı dekâyık-ı irfânın sühan-sâzı ve kıdve-i meşâyih-ı kibâr-ı ahyârın hem-râzı Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî nevverallâhu merkadehunun nazm u te'lîf ve tertîb ü tasnîf eylediği Bostân nâm kitâb-ı müstetâbı envâ'-ı hakâyık-ı esrârı şâmil ve esnâf-ı dekâyık-ı pend ü nesâyih-ı bî-şümârı müstemil bir kitâb-ı belâgat-nisâb olup şeyh-i mezbûrun fesâhat-i zebân-ı belâgat-üinvânı resîde-i rütbe-i kemâl ve rümûzât-ı ma'ânî-i eş'ârına sarf-ı efkâr-ı sa'y ü himem olmaksızın destres olmak muhâl mertebesinde olduğu emr-i bahir[dür.] Zîrâ ki "ma'nâ's-şî'r fî batni's-şâ'ir" mazmûn-ı leâlî-i meşhûnu zîver-i mengûş-ı sımâh-ı kabûl-ı [2^a] dânişverân-ı debistân-ı hikem ve makbûl-ı sebakhânân-ı ma'ârif ü himem olmağın kitâb-ı mezbûru merhûm-ı fâzıl Sürûrî lûgat-ı Fârisiyye ile şerh etmiş ise de feemmâ ki zebân-ı Fârisî'den behresi olmayan şerh-i mezkûrdan fâide-mend olmayacağı zâhir ü nümâyân olmağla bu abd-i zelîl-i kalîlü'l-bidâ'adan*

¹⁹ Hakan Sevindik, *Türk Edebiyatında Bostan ve Abdî'nin Manzum Bostan Tercümesi [İnceleme-Metin]*, doktora tezi, 2014, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 75.

²⁰ Meselâ bk. Fatma Büyükkarcı Yılmaz, "Sadî'nin *Bostân*'ının Türk Edebiyatındaki Yeniden Çevirileri ve Çeviri Stratejileri", *Turkish Studies*, sy. XII/22 (2017), s. 188; Bedriye Gülay Açar, "İki Şerh Arasında: Sûdî ve Şem'î'nin *Bostân* Şerhlerindeki Tekniğe Mukayeseli Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy. 57 (2017), s. 5; Taner Gök, "Sûdî-i Bosnevî'ye Reddiyeler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2018), s. 239; Necdet Tosun, "Osmanlı Döneminde Farsçadan Türkçeye Tercüme Edilen Bazı Mühim Tasavvufî Eserler", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy. 20 (2019), s. 245.

şerh-i mezkûrun lisân-ı Türki'ye tercemesini ba'z-ı ihvân-ı dîn ve hullân-ı muhibbîn iltimâs eylemegin hazeren ani'l-muhâlefeti ve ravmen li-şümûli'l-fâideti ve'l-menfa'ati müste'inen billâhi ve mütevekkilen alallâhi tercemesine hâmekeş-i sahîfe-i âğâz olundu. Velîkin Sürûrî merhûmun dîbâcesinde mu'terif olduğu vech üzere şerh-i mezkûrunda kemâl-i iktisâr ü ihtisârı ihtiyâr eylediğinden ekser mahalleri keşf ü beyâna muhtâc ve bast-ı makâl ü itnâb-ı sühanîye de muktezî olduğundan sâdece terceme ibâresiyle iktifâ olunmayup karâin-i sibâk ü siyâk-ı ebyât-ı Bostân ile hâsıl-ı meâl-i me'ânî beyân olundu. Ve bu kitâb dahi Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân nâmıyla benâm oldu. Vallâhu'l-muvaffiku li's-savâb ve ileyhi'l-merci'u ve'l-meâb.²¹

Rahmî Efendi medrese tahsili esnasında birçok eser de istinsâh etmiştir. Bunlardan 12 Ramazan 1240/ 30 Nisan 1825'te Antep'te istinsah ettiği Ahmed Hayatî el-Elbistânî'nin *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî* adlı eseri Efendîgil Koleksiyonu'nun Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki yazmaları arasındadır (nr. 36833).

Türk kültür ve edebiyatının XX. asırdaki önemli simalarından İbnül-emîn Mahmud Kemal Bey [İnal, ö. 1957] ile Rahmî Efendi'nin yakın arkadaşı Ömer Naîmî Efendi'nin torunu, Harput Yusuf Kâmil Paşa Medresesi müderrisi ve Ma'mûretü'l-azîz Vilâyet Müftüsü Mehmed Kemâleddin Efendi [Erdem, ö. 1936] birbirlerine çok uzak mesâfelerde yaşamalarına rağmen iyi dost idiler. Yıllarca mektuplaşarak dostluklarını perçinleyen bu iki zat

²¹ Bk. Rahmî Efendi, *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân*, Millî Kütüphane, Yz A 6178, vr. 1^b-2^a. Bu kısmın bugünkü Türkçeye karşılığı ana hatlarıyla şöyledir:

“Sonra, bu kusuru çok fakir kul Mehmed Rahmî b. Ahmed -her şeye gücü yeten ve her şeye mâlik olan Allah her ikisini mağfiretiyle kuşatsın- der ki: Sırların hakikatini doğru tespit edebilenlerin önderi, anlaşılması güç irfân nüktelerini değerlendirebilenlerin sözcüsü, kendilerine tâbi olunan hayırlı büyük zevâtın sırdaşı Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin -Allah onun kabrini nurlandırsın- nazm, telif ve tasnif ettiği *Bostan* isimli güzel kitabı çeşitli sırların hakikatlerini kapsayan ve sayısız hikmetli öğütleri ihtivâ eden edebî bir eserdir. Şeyh efendinin üstün edebî zevk barındıran sözlerine ve şiirlerinin mânâlarının remizlerine gayret sarfetmedikçe vâkıf olmak imkânsızdır. Çünkü “Mânâ şâirin karnıdadır.” sözünün inci gibi kıymetli mazmunu ulemânın kulağına küpe olduğundan ve hikmet mektebinin hocaları, marifet ve himmet tâliplerinin (öğrencilerin) nezdinde muteber bir kitap sayıldığından onu faziletli Sürûrî merhum Farsça şerhetmişse de Farsça bilmeyenin o şerhten istifâde edemeyeceği açıkça belli olduğu için bazı din kardeşlerim ve dostlarım onu Türkçeye çevirmemi istediler. Ben de onlara itiraz etmekten kaçındım, bu işin kuşatıcı faydasını diledim ve Allah'a sığınıp O'na tevekkül ederek o şerhin tercümesine başladım. Fakat, Sürûrî merhûmun şerhin mukaddimesinde itiraf ettiği gibi bu şerh oldukça kısa ve bir çok yeri yeniden şerh ve izâha muhtaç olduğundan sadece tercümesiyle yetinmedim, beyitlerin siyâk ve sibâklarındaki karineleri de dikkate alarak onlardaki mânâyı ortaya çıkardım. Kitabın adı da *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân* oldu. Allah doğruya ulaştırandır, kendisine dönülecek ve sığınılacak yegâne varlık O'dur.”

yeri geldikçe birbirlerine destek de olmuşlardır.²² Meselâ Kemâleddin Efendi Kâmil Paşa Medresesi'nin İstanbul'da halledilmesi gereken bazı problemleri için İbnülemin'den ricâcı olmuş, İbnülemin de hazırladığı biyografik eserlerde yer vermek maksadıyla zaman zaman Harput şuarâsı, valileri vs. ileri gelenleri hakkında Kemâleddin Efendi'den bilgi ve belge istemiştir. Bu kişilerden biri de Rahmî Efendi'dir. İbnülemin'in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi'nde tespit ettiğimiz bugüne kadar bilinmeyen mektupları arasında Kemâleddin Efendi'nin kendisine gönderdiği mektuplar da bulunmaktadır.²³ Kemâleddin Efendi bu mektuplardan 29 Eylül 1320/ 12 Ekim 1904 tarihli olanının bir kısmını Rahmî Efendi'ye ayırmıştır. İbnülemin'in ona gönderdiği mektup elimizde olmadığı için Kemâleddin Efendi'nin cevâbî mektubundan çıkardığımız sonuca göre İbnülemin ondan Rahmî Efendi hakkında malumat yazmasını talep etmiştir. Rahmî Efendi'den bahseden bütün kaynaklar onun latife seven, nüktedân bir zât olduğu hususunda hemfikirdir. 1863-1867 yılları arasında Mamûretülazîz vâililiği yapan Ahmed İzzet Paşa da (ö. 1310/ 1893) onun gibi nüktedân ve şâir biriydi. İbnülemin bu sebeple Kemâleddin Efendi'den ikisi arasındaki samimiyeti, latifeleri ve müşâarelerini yazmasını ricâ etmiştir. Bu bilgilerle birlikte kendisine Rahmî Efendi'nin divânını ve *Esbîyenâme* manzumesini göndermesini de istemiştir.

Kemâleddin Efendi mektubunda matbu divânı postayla İbnülemin'e yolladığını yazmaktadır. Divânın matbu baskısının bazı hatalar barındırdığını ama düzeltilebileceğini ifade etmekte, elinde temiz nüsha kalmadığı için kullanılmış bir nüshayı göndermek zorunda kaldığını belirterek affını istirham etmektedir. *Esbîyenâme* manzumesi divânda bulunduğu için yeniden yazmaya gerek kalmadığını kaydeden Kemâleddin Efendi Rahmî Efendi'nin Ahmed İzzet Paşa ile olan latifeleşmelerine ve birbirlerine şiir söylemelerine vâkıf olmamakla birlikte İzzet Paşa için yazdığı bir medhiyye ve bir tercî-i bendi ona takdim edip çeşitli câizeler aldığını yazmaktadır. Kemâleddin Efendi, Ahmed İzzet Paşa'nın çok sık kullandığı "teres" kelimesiyle ilgili Rahmî Efendi ve Ömer Naîmî Efendi'nin de işin içinde olduğu bir anekdotu da mektubuna kaydetmiştir. Son olarak Rahmî Efendi'nin Ömer Naîmî Efendi'yle beraber Nizip Savaşı'na katıldıklarını ilâve etmiştir. Kemâleddin Efendi, bu konuyu daha evvel gönderdiği Rahmî Efendi'nin

²² Teferruatlı bilgi ve mektuplar için bk. Ahmet Karataş, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- I", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2019), s. 112-169; a.mlf., "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- II", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2019), s. 619-644.

²³ Yüzlerce kişi tarafından gönderilmiş sayısı binleri bulan mektubun yer aldığı bu zarfları okuyup tasnif etme çalışmamız devam etmektedir.

terceme-i hâline o günün şartları gereği koymadığını söylemektedir. Bu ifadeden hareketle İbnülemin'in *Son Asır Türk Şairleri*'nde Rahmî Efendi'yle ilgili verdiği malumatı Kemâleddin Efendi'den aldığı neticesini çıkarmaktayız.

Rahmî Efendi'yle ilgili yeni bilgiler içeren söz konusu mektubun ilgili kısmı gerekli açıklama ve notlandırmalarımızla birlikte şu şekildedir:

“...[s. 2] *Hoca Rahmî Efendi'nin matbû' dîvânı takdîm edildi. Bu kitâb da [s. 3] cüz'î küllî galatdan sâlim değildir. Fakat kâbil-i tashîh olsa gerekdir. Mezkûr dîvânçeden bendenizde gâyet musahhah ve iyi kâğıdlı bir nüsha vardı, geçen sene[lerde] müfettiş Şâkir Beg ile birlikte vilâyetimize gelmiş ve bu vesîle ile de mülâkât olunarak sevişilmiş olan Dâniş Begefendi Hazretlerine takdîm etmişdim.*²⁴ *Kitâbın nüshası pek azalmış olduğundan çok taharrî etdim ise de müsta'mel ve kirli olarak bu nüshayı ancak elde edebildim. Kusûra bakmamaları müsterhamdır.*²⁵ *Esbîye'nin [metni] dîvânçede münderiç olduğundan ayrıca tahrîr ve takdîmine hâcet kalmadı.*²⁶

²⁴ Kemâleddin Efendi'nin bahsettiği “Şâkir Bey”, II. Abdülhamid'in seçkin adamlarından Ahmed Şâkir Paşa'dır (ö. 1899). “Dâniş Beyefendi” ise 1912'de Dâhiliye Nazırı olan Ali Dâniş Bey'dir (ö. 1918). II. Abdülhamid Ermeni meselesini halletmek üzere kararlaştırdığı bazı reformları denetlemek amacıyla Şâkir Paşa'yı Anadolu ıslahatı umum müfettişi sıfatıyla Trabzon, Ankara, Kastamonu, Halep ile vilâyât-ı sitte diye tabir edilen Erzurum, Van, Ma'mûretü'l-azîz (Harput), Diyarbakir, Sivas ve Bitlis'e bir heyetle birlikte göndermiş, o da buraları yoğun bir çalışma programına göre iki defa dolaşarak (1896, 1898) söz konusu ıslahat maddelerini büyük ölçüde uygulamaya muvaffak olmuştu (bk. Ali Karaca, “Şâkir Paşa”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, 307-308). 1894'te Hâriciye Nezâreti Umûr-ı Şehbenderî Müdürlüğü'ne tayin edilen Ali Dâniş Bey de 1895'te Şâkir Paşa'nın maiyyetine memur olarak dahil edilmişti. Ahmed Şâkir Paşa 1896'nın yaz aylarında aralarında Dâniş Bey'in de bulunduğu kalabalık bir heyetle Harput'a gelmiş ve burada kaldığı süre içerisinde çok iyi ağırlanmıştı. (bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 365.) Kemâleddin Efendi bu sırada her ikisiyle tanışmış ve Rahmî Bey'in divânını Dâniş Bey'e hediye etmiş olmalıdır. Dolayısıyla, 1904'te yazdığı bu mektubunda Şâkir Bey ve Dâniş Bey'in “geçen sene” (1903) Ma'mûretü'l-azîz'e geldiğini söylemesi sehivdir. Zira Şâkir Paşa 1899'da vefat etmiştir. Bu sebeple “geçen sene” ibaresini “geçen sene[lerde]” şeklinde tashih etmek zorunda kaldık. (bk. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli* [yay. haz. Özen Tok], Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, V, 38-42; *a.g.e.* [yay. haz. Şâkir Batmaz-Gülbadi Alan], Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009, XVII, 62-63.

²⁵ Kemâleddin Efendi'nin gönderdiği “bu kirli ve kullanılmış” nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu'nda olup 614 numarayla kayıtlıdır.

²⁶ *Esbîyenâme*, Rahmî Bey'in yakın arkadaşı Ömer Naîmî Efendi'nin oğlu Hacı Abdülhamid Hamdî Efendi'ye ithaf ettiği 67 beyitlik bir manzumedir. Rahmî Bey manzumede bir kış mevsiminde şehirden köye (muhtemelen kendi köyü olan Hoğu'ya) at sırtında giderken çektiği sıkıntıları nükteli bir üslupla anlatmaktadır. Üç kısımdan oluşan manzumenin birinci kısmında Abdülhamid Hamdî Efendi medhedilmiş, ikinci kısımda çok zor geçen yolculuk macerası anlatılarak yaşlı, zayıf ve çelimsiz at yerilmiş, son kısımda da yalnızlıktan ve

Merhûmun İzzet Paşa²⁷ ile olan letâif ve müşâ'aresine müfredâtıyla vâkıf değilim. Şu kadar ki dîvânçesinde mûnderiç olan medhiyyesini²⁸ ve "Görüp âyîne de gonce dehânın..." matla'ıyla başlayan tercî'-i bendini

felekten şikâyet edilmiştir. "Bir hengâm-ı şitâ şehrdan karyeye azîmetimizde bir bârgîr-i süst-endâm, harûn-ı nâ-mevzûn-ı kec-hırâma râkib olup esnâ-yı râhda envâ'-ı mihnet ü esnâf-ı şiddet ü felâkete ducâr u giriftâr olduğumuzu beyânla Efendizâde faziletli Abdülhamîd Hamdî Efendi'ye berâ-yı zarâfet inşâdıyla gönderilen Esbiyenâme-i zarîfânedir" başlığı taşıyan manzumeyi Fikret Memişoğlu nesre çevirerek yayımlamıştır. Manzume Bahir Selçuk tarafından ise akademik usuller çerçevesinde çeşitli yönleriyle incelenmiştir. (bk. Rahmî-i Harputî, *Dîvân*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36812, vr. 11^b-13^b; *Dîvân-ı Rahmî-i Harputî*, Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1303, s. 22-26; Gönül Hatay Eren- Halil Erdoğan Cengiz, *Rahmî-i Harputî Divanı*, s. 57-65; İbrahim Kavaz-M. Naci Onur, *Harputlu Rahmî Dîvânı*, s. 82-92; Fikret Memişoğlu, "Rahmi Hoca", *Yeni Fırat*, sy. 12 [Elazığ 1963], s. 11-12; a.g.e, sy. 13 [Elazığ 1963], s. 18; Bahir Selçuk, "Harputlu Rahmî'nin Esbiyenâme'si Üzerine", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, I/2 [2014], s. 1-21.)

²⁷ 1863-1867 yılları arasında Harput valiliği yapan Hacı Ahmed İzzet Paşa XIX. asrın başlarında doğmuştur. Bazı memuriyetlerinin ardından Harput haricinde muhtelif târihlerde Hakkâri, Şâm, Cidde-Hicâz, Girit, Diyârbekir, Trablus-ı Garb, Sivas, Erzurum ve son olarak Edirne vâliliklerinde bulunmuş, 1310/1893'te burada vefât etmiştir. Kaynaklar iyi bir hattât, şâir, edîb olan İzzet Paşa'nın nev'î şahsına münhasır bir zât olduğunu yazmaktadır. "Pezevenk" anlamına gelen "teres" kelimesini "İnanđı teres! Anladı teres! Geldi teres! Gitti teres!" gibi cümleler içinde çok sık kullandığı için adı "Teres İzzet Paşa"ya çıkmıştır. Bu kelimeyi çok tekrar etmesi, nüktele ve garip ahvâli fıkralara konu olmuştur. İzzet Paşa Harput vâlisi iken Sultân Abdülaziz'in tahta çıkışının beşinci yılı (1866) şerefine, Harput'un eteklerindeki ovada yayılmış bulunan; hükûmet konağı, cami, mekteb gibi yapıların da inşâ edildiği ve o güne kadar Ağavât Mezra'ı/ Mezra' diye anılan meskûn mahallin adının Ma'mûretü'l-azîz olarak değiştirilmesi yönünde tezkere hazırlayıp Sadâret'e göndermiştir. Teklifin kabul edilmesi üzerine Harput vilâyetinin adı Ma'mûretü'l-azîz olmuştur.

Ahmed İzzet Paşa'nın inşâ ve ihyâ ettiği birçok eser arasında bilhassa Elaziz'de bir zamanlar Bağdat Caddesi olarak bilinen şimdiki Gâzi Caddesinde kendi adına, Erzincan'da da kendisinden 40 yıl önce vefât eden çok sevdiği ve unutamadığı oğlu Hurrem Paşa adına yaptırdığı camiler meşhurdur. Rahmî Efendi Elaziz'deki İzzet Paşa Camii'nin yapılışına (1282/1865) bir tarih manzumesi yazmış ve bu manzume caminin dış duvarına kitâbe şeklinde hakkedilmiştir. Elaziz'in ilk matbaasının da (Müzellefzâde Rızâ Efendi Matbaası) İzzet Paşa'nın vâliliği esnasında kurulduğunu, bu matbaada ilk basılan eserin ise Kemâleddin Efendi'nin dedesi Ömer Naîmî Efendi'nin *Manzûme-i Na'îmiyye*'si (1283/1866) olduğunu ayrıca belirtmemiz gerekir. (Daha teferruatlı bilgi için bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, 465; Fatin Dâvûd, *Hâtîmetü'l-eş'âr* [haz. Ömer Çiftçi], Ankara ty., s. 304; İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, II, 756-763; Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne* [haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu], Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014, II/1, 1082-1084; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 206-213; a.g.e., II, 534; Fikret Memişoğlu, "Elazığ'da Basın Hayatı", *Yeni Fırat*, sy. 22 [İstanbul 1964], s. 21.)

²⁸ "Kasîde Der Sitâyîş-i el-Hâc İzzet Paşa Be-münâsebet-i Terbiye-kerdeniş Ba'zı Eşkiyâ-yı Ekrâd-ı Ma'mûretü'l-azîz" (Ma'mûretü'l-azîz'deki bazı Kürt eşkiyanın hakkından gelen Hacı İzzet Paşa'yı övme maksadıyla yazılan kasîde) başlığı taşıyan bu Türkçe manzume 52 beyitten oluşmaktadır. Kasîdede Elazığ'ın Sivrice ilçesi sınırlarında bulunan Hazarbara Dağında meskun yol kesen, adam öldüren, hırsızlık yapan, ırza, mala musallat olan, isyankâr, Heftsar (Haftasar) Kürtlerinin üzerine asker salarak onları yakalayıp hapse tikan İzzet Paşa medhedilmektedir (bk. *Dîvân-ı Rahmî-i Harputî*, s. 18-21.)

*müşârünileyhe takdîm ederek münâsib câizeler aldığı efendi-i merhûmdan ve kendisinden işitmişim. Hattâ o tercî'-i bendi takdîm etdikde Paşa kâle ve hâle münâsib olmak üzere hocaya bir denk şeker vermiş olduğunu bizzât kendiden işitdim.*²⁹

²⁹ Bu tercî-i bend Rahmî Bey'in divânında "Tercî-i Bend-i Müsellem ü Mergûb" başlığıyla yer almaktadır. (*Divân-ı Rahmî-i Harputî*, s. 11-12.) Rahmî Bey 5 bendlik bu manzumesini tûtî (papağan), şeker, ayna, gurbet ilişkisi üzerine kurgulayarak oluşturmuştur. Dolayısıyla İzzet Paşa'nın ona takdim ettiği "münâsib câizeler" arasında şeker dışında aynanın da bulunması muhtemeldir. Matbu neşirlerin tamamında çeşitli hatalı basım ve okuyuşların olması sebebiyle Kemâleddin Efendi'nin istinsâh ettiği yazma nüshadan bugünkü harflere aktardığımız söz konusu tercî-i bend şöyledir:

Görüp âyîne de gonce dehânın şûh dildârın
Muhabbetden dem urdu rîze rîze kand-i güftârın
Nemek-pâş-ı mezâk-ı şevk olur nutk-ı şeker-bârın
İdüp cânın fedâ yâdıyla gül-ruhsârını yârın
Hevâ-yı la'l-i şîrîn-lebinden hâk olan zârın
Nebâtın mı yedin tûtî ki mercân oldu minkârın

Gelüp güftâra gâhi sîneden def'-i gam eylersin
Ne endîşeyle bilmem geh zebânın ebkem eylersin
Gam-ı hicrân-ı yâri gâh olur ki hemdem eylersin
Durup bir kûşede kendi dilince mâtem eylersin
Hevâ-yı la'l-i şîrîn-lebinden hâk olan zârın
Nebâtın mı yedin tûtî ki mercân oldu minkârın

Şeker-rîz-i melâhat oldu güftârın senin böyle
Nedendir bu dehânın hûn-ıla âlûdedir öyle
Ne reng itdün leb-i dildâre mi reşk eyledin söyle
Bu sırr-ı mübhemi şîrîn-zebânınla beyân eyle
Hevâ-yı la'l-i şîrîn-lebinden hâk olan zârın
Nebâtın mı yedin tûtî ki mercân oldu minkârın

Beğendin hüsn-i sûretle görüp âyîne de kendin
Rüsûm-ı şîve-i güftârı hep sen senden öğrendin
Leb-i dilberlere taklîd ile şekkerle beslendin
Dem-â-dem yersin ammâ bilmedin kandan gelür kandin
Hevâ-yı la'l-i şîrîn-lebinden hâk olan zârın
Nebâtın mı yedin tûtî ki mercân oldu minkârın

Vatandan dûr olup gurbetde kaldın böyle âvâre
Kafes-bend-i gam-ı hicrân olup sen başladın zâre
Dehânın kana batdı seyr iderken la'l-ı dildâre
Meger **Rahmî** gibi zahm-ı dili arz eyledin yâre
Hevâ-yı la'l-i şîrîn-lebinden hâk olan zârın
Nebâtın mı yedin tûtî ki mercân oldu minkârın
(Rahmî-i Harputî, *Divân*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36812, vr. 6^a-6^b)

İzzet Paşa'nın ona buna "teres" ta'bîrini isti'mâl etmekte olduğu elbette mesmû'-ı âlînin olmuşdur. İşte buraya münâsib bir şey arz edeceğim. Harput ulemâsından Hacı Yunus Efendizâde Hacı Mehmed Efendi vardı.³⁰ Bu zât, ilmi pek âdî derecede ise de kendisi bu havâlice [s. 4] gâyet zengin, müteneffiz, natûk, muktedir bir kimse olup cedd-i merhûma³¹ mu'âsir ve mu'âriz idi. Mûmâileyhin kulağı pek sağır olduğundan cedd-i merhûm ve ashâbı arasında ondan kinâyeten "Receb" ta'bîri kullanılırdı. Bu da "Recebü'l-Esam" ta'bîr-i şehîrinden me'hûz³² ve herifin sağırlığına işâret olarak bir şifre idi. Bir de gâyet latîf ve zarîf, fakat kulağı sağır Sa'id Efendi nâmında Vilâyetin bir mahkeme-i şer'iyeye kâtibi vardı. Bu zât be-her vakt bizim efendilerin ve Rahmî Efendi'nin meclislerine dâhil ve mülâzım idi. Neyse bir gün cedd-i merhûm İzzet Paşa'nın mûmâileyh Hacı Mehmed Efendi'ye gizlice hitâb ederek "Geldi teres, gitdi teres" gibi sözlerini duyar. Kalben memnûn olursa da hem-meslek olmak cihetiyle bir taraftan da canı sıkılır. Rahmî ile birlikde oturur iken hocaya der ki:

*Receb'in hakkında vâli bu teresdir der imiş
Doğru ammâ ulemâya bu söz ağır geldi*

*Bi't-tesâdüf mûmâileyh Sa'id Efendi kapudan hemân dâhil olur.
Der'akab Rahmî Efendi de*

*Kime i'lâm edelim biz ki nedir hükm-i kazâ
Der iken mahkemenin kâtibi Sağır geldi*

³⁰ "Hacı Mehmed Efendi", Yukarı Hohlu İbrahim Efendi'nin torunu, Harput ulemâsından müftü-müderri Hacı Yunus Efendi'nin oğlu olan Mehmed Emin Lutfi Efendi'dir. Bu zât müftü-müderri Ömer Naîmî Efendi'nin de yakın arkadaşı olup 1261/1845'ten önceki bir zaman diliminde onun gibi Harput müftülüğü yapmıştır (bk. Abdullah Yenişehrî, *Behcetü'l-fetâvâ*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 35940, vr. 1^a'da bulunan tesâhüp kaydı). Hacı Mehmed Efendi Harput'un en zengin özel kitap koleksiyonuna sahip kişiydi. Rivâyete göre konağında 1500-2000 cilt civarı kitap bulunmaktaydı. Bu kitaplar vefâtından sonra dağılmış, bir kısmı Kemaleddin Efendi'ye intikâl etmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nin Harput koleksiyonunda da Mehmed Efendi'nin mührünü taşıyan kitaplar mevcuttur. Bu konuyla ilgili Harput Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi'ne dair hazırladığımız basım aşamasındaki çalışmamızda daha teferruatlı bilgi yer almaktadır. (Ayrıca bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 276-277). Aldığı eğitime, resmî vazifelere, koleksiyonuna, istinsâh ettiği risâlelere baktığımızda Kemaleddin Efendi'nin onun ilmini yetersiz bulmasını dedesiyle olan rekâbete bağlayabiliriz.

³¹ Ömer Naîmî Efendi.

³² "Esam" sağır demektir. Cahiliyye Arapları kan dökmenin, mala ve ırza zarar vermenin yasak olduğu Receb ayında kavga ve silah sesleri, imdat çığlıkları duyulmadığı, düşman kabilelerle ilgili dedikodulara kulak asılmadığı (duyulmamış gibi davranıldığı) için bu ayı "Recebü'l-Esam: Sağır Receb" olarak isimlendirmişlerdir. (Hacı Mehmet Günay, "Receb", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, XXXIV, 506-507.)

[s. 5] diye mukâbele eder. Nihâyet işi Paşa'ya arz ederler. Aralarında birçok letâif cereyân eder.

Rahmî Efendi cedd-i merhûm ile birlikde Nizip Muhârebesi'nde de bulunmuşlardır. İbrâhim Paşa'nın pek çok ni'met ü iltifâtına nâil olmuşlardır.³³ Li-mülâhazatin terceme-i hâline derc edilmemiş idi.³⁴

³³ Nizip Muharebesi 24 Haziran 1839'da Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa (ö. 1848) ile Osmanlı ordusu arasında vuku bulmuştur. Osmanlı idâresine başkaldıran ve Suriye içlerine kadar ilerleyen Kavalalı'yı durdurmak isteyen II. Mahmud, Hâfız Ahmed Paşa komutasındaki büyük bir orduyu Suriye'ye doğru yola çıkarmıştır. İki ordu Nizip'te savaşıp, İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu birkaç saat içerisinde Osmanlı ordusunu dağıtmıştır. Bu zafer Kavalalı İbrahim Paşa'ya Anadolu ve İstanbul'un yolunu açmıştır. Mağlubiyet haberini alamadan vefat eden II. Mahmud yerine Abdülmecid tahta çıkmış, Avrupa devletleriyle yaptığı anlaşma neticesinde Kavalalı Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşaların geri çekilmeleri ve Mısır'la yetinmelerini temin etmiştir. Çok dindar ve âlimlere hürmetkâr olan Hâfız Ahmed Paşa'nın doğu vilâyetlerinin müftülerine pusulalar göndererek oranın âlimlerini askere moral vermeleri ve manen yardım etmeleri gâyesiyle orduya katılmaya davet etmesi üzerine ulemânın çoğu Osmanlı ordusunda saf tutmuşken Rahmî Efendi ve Harput'un en şöhretli âlimlerinden Ömer Naîmî Efendi'nin bu çağrıya uymayıp Kavalalı'nın yanında yer almaları ilginçtir. Ömer Naîmî Efendi'nin Kavalalılar'a bağlılığı sonraki yıllarda da devam etmiştir. Mesela 1843'te Hicaz'a giderken Mısır'a uğrayarak Mehmed Ali Paşa'yı ziyâret etmiş, o da oğlu İbrahim Paşa gibi Naîmî Efendi'ye büyük hürmet göstermiş, izzet ü ikrâmlarda bulunmuş, Naîmî Efendi'nin *Kaside-i Bürde* şerhi olan *Asîdetü's-şühde şerhi Kasidetü'l-Bürde* adlı eserinin Mısır ve İstanbul'da mükerreren bastırılmasını sağlayarak esere büyük şöhret kazandırmıştır. Hatta Sunguroğlu'nun kaydına göre Mehmed Ali Paşa Ömer Naîmî Efendi'nin şerefine bir ziyâfet düzenlemiş ve bu ziyâfete özel olarak onun eserinin adına atfen asîde (bal) helvası yaptırmıştır. Helva sofraya gelince davetliler arasında bulunan Mısırlı ulemâdan Allâme Bâcûrî Ömer Naîmî Efendi'ye "*Kül min şerhik: Buyur şerhinden ye!*" diye latife yapmıştır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı olan Sadrazam Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın 1860'larda Harput'ta kendi adına bir medrese ve kütüphane inşâ ettirerek mütevelli ve müderrisliğini bu âileye (Efendigil) bırakmasında hemşehriliğin yanında Ömer Naîmî Efendi'nin Kavalalılarla olan bu münâsebetinin de etkili olduğunu düşünüyoruz. Fakat bu mektupta görüldüğü gibi Kemâleddin Efendi dedesinin ve Rahmî Efendi'nin terceme-i hâllerini İbnülemin'e gönderirken bu mevzuu "*li-mülâhazatin: bir düşünceye binâen*" yazmadığını söylemesi, bu iki zatın biyografilerini veren başka kaynaklarda da Nizip Muharebesine Kavalalı'nın saflarında katıldıklarının belirtilmemesi bu aile fertlerinin ilerleyen dönemde otoriteyi karşılırlarına almaktan korktuklarını göstermektedir. Buna rağmen İbnülemin *Son Asır Türk Şairleri*'nde Rahmî Efendi hakkında bilgi verirken bu mektuptaki bilgiden hareketle "... Ömer Naîmî Efendi ile Nezib muharebesinde İbrahim Paşa ordusunda bulunup ihsanına nail oldular." cümlesiyle konuya değinmiştir. (Bilgi ve kaynaklar için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 151-152; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1326; Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları* [çev. Kemal Vehbi Gül], İstanbul: Varlık Yayınevi, 1967, s. 142-173; Ramazan Ata, *Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama*, doktora tezi, 2011, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 55-61; Muhammed Hanefî Kutluoğlu, "İbrâhim Paşa, Kavalalı", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXI, 330-333.) Nizip Muharebesinde Osmanlı'ya karşı Mısır ordusunun yanında yer alan başka âlim ve şâirler de vardır. Meselâ Antepli Abdünnâfi Efendi (ö. 1850) bunlardan biridir. Nâfi Efendi, Kavalalı İbrahim Paşa'nın

İbnülemin bu mektuptaki bilgileri yeterli bulmamış olacak ki Kemâleddin Efendi'den biraz daha malumât toplamasını ricâ etmiştir. Kemâleddin Efendi 25 Kânûn-ı Sâni 1320/ 7 Şubat 1905 tarihli cevabî mektubunda Ramazan yoğunluğu dolayısıyla Rahmî Efendi hakkında bilgi toplayamadığını bu sebeple mektubunu tehir ettiğini ancak Ramazan sonrasında da bu konuya eğilemediğini belirterek cevabını geciktirdiği için özür dilemektedir.

2. Sâre Hatun Camii'nin XIX. Asırda Yeniden İnşası

Harputluların “Sarahatun” dedikleri Saray veya Sâre Hatun, XV. asırda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm sürmüş olan Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Karayülük Osman Bey'in ağabeyi Pîr Ali Bey'in kızıdır.³⁵ Cami ilk olarak Sâre Hatun'un oğlu Uzun Hasan'ın Harput'u Akkoyunlular'a kattığı 1465'te, beylik üzerinde söz sahibi olan Sâre Hatun tarafından ahşap malzemeden yaptırılmıştır.³⁶ Kaynaklarda caminin 993/1585'te ciddi bir tamirden geçtiği bilgisi yer almaktadır.³⁷ XIX. asırdaki yeniden inşâ ise Sultan Abdülmecid devrinin (1839-1861) ilk yıllarına tekâbül etmektedir. Bu konuda en teferruatlı bilgileri İshak Sunguroğlu vermektedir. Onun kaydına ve bizim ulaşabildiğimiz başka bilgilere göre harap olmaya yüz tutmuş caminin tamamen yıktırılıp genişletilerek kârgîr şekilde yeniden inşâ edilmesine Harput'un eski müftüsü İmâmzâde Hacı Ahmed Efendi ön ayak olmuştur.³⁸

gâlibiyetine manzume yazmış ve “Bozupdur şimdi İbrâhim Paşa leşker-i şâhi” mısraıyla da tarih düşürmüştür. Hatta İbrahim Paşa onu çocuklarına hocalık yapması için Mısır'a götürmüştür. (bk. Halime Çavuşoğlu, “19. Yüzyılın Sosyal ve Siyasi Olaylarına Bir Bakış: Bir Tarih Üstadı Nâfi ve Tarih Manzumeleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 52 [2014], s. 98.) Antepli divan şairlerinden Hasırcızâde Mehmed Ağa da (ö. 1887) Kavalalı İbrahim Paşa'nın maiyyetine girerek onun iltifat ve ihsânını görenlerdendir. (bk. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 480.)

³⁴ Mektup İbnülemin Koleksiyonu'nun bulunduğu İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nde, 238 numaralı zarftadır.

³⁵ Sâre Hatun hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ayşe Atıcı Arayancan, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Öneme İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2011), s. 291-298.

³⁶ bk. Faruk Sümer, “Uzun Hasan”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, XLII, 261; Mehmet Ali Ünal, “Harput”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 233; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 285.

³⁷ Mehmet Ali Ünal, “Harput”, *DİA*, 234; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 286.

³⁸ Hacı Ahmed Efendi XIV. asırdan itibaren Harput'ta ilimle uğraşan, önce “İmâmzâde”, bilâhère “Müftügil” ve nihâyet “Efendigil” olarak tanınan bir sülâlenin fertlerindedir. Babası Harput müftüsü Mehmed Said Efendi, dedesi Hoca Ahmed Efendi, büyük dedesi Hasan Teşteki'dir. O da babası gibi başta Diyarbakır olmak üzere çeşitli medreselerde tahsilini ikmâl ederek Harput'ta müderrislik yapmış, babasından sonra da Harput müftülüğüne getirilmiştir. İlmî ve hitâbetiyle ahâli üzerinde büyük tesir icrâ eden Ahmed Efendi şiirle de ilgilenmiş ve “Nazîfi” mahlasını kullanmıştır. Âhir ömründe teferruatı hakkında henüz bilgi

Caminin vakıf gelirlerinin sadece cami görevlilerinin cüz'î miktardaki maaşlarını ödemeye yetebilmesi sebebiyle dönemin şartlarına göre hayli zengin olan, Hankendi, Könk (Yenikapı), Şemsî gibi köylerde mühim arazileri bulunan Ahmed Efendi Könk'teki arazilerinden birini dört yüz altına satarak bu parayla 10 Safer 1256/ 13 Nisan 1840 Pazar günü camiyi yıktırmaya başlamış,³⁹ caminin etrafındaki arsaları satın alıp temelini atılmasını sağlamıştır. Fakat para bittiği için inşaatın devamı gelememiştir. Bunun üzerine şehrin eşrâf ve ağa takımı başta olmak üzere bütün ahâliyi cami temeline davet ederek etkili bir konuşma yapmış, zenginlerin nakden, fukaranın bedenen iştirâk etmesi neticesinde caminin inşasına yeniden başlanmıştır. İnşaat 9 Ramazan 1259/ 3 Ekim 1843'te tamamlanmışsa da esâsen bu ayın ilk gününden itibaren camide namaz kılınmaya başlanmış, 7 Zilhicce 1259/ 29 Aralık 1843'te de arta kalan bütün işler bitirilmiş, halılar tamamen serilerek namazlar edâ edilmiştir.⁴⁰

sahibi olamadığımız bir vergi meselesinde devlet yetkilileriyle ters düşmüş, oğlu Ömer Naîmî Efendi, eski müftülerden Hacı Ali, Hacı Yunus ve onun oğlu Hacı Mehmed Emin Lutfi Efendilerle birlikte Konya'ya sürgüne mahkûm edilmiş ancak sürgün kararı uygulanmadan 5 Receb 1261/ 10 Temmuz 1845'te seksen beş yaşındayken vefât etmiştir. Hacı Ahmed Efendi çocuklarını da âlim olarak yetiştirmiş, Ömer Naîmî Efendi kendisinden sonra müftü, onun oğlu Abdülhamid Hamdî Efendi şöhretli bir âlim, onun oğlu Mehmed Kemâleddin Efendi de Mamuretülazîz müftüsü vasfıyla kendisinin yolunu takip etmişlerdir. Diğer oğlu Hacı Hâfız Mahmud Vahdî Efendi de önemli bir müderris ve iyi bir şâir olarak yetişmiş, onun oğlu Hacı Hayri Bey ise XIX. asır Harput'unun en meşhur şâirleri arasında yer almıştır. (Bu bilgilerin önemli bir kısmına bu sülâleden intikâl edip şimdi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan zengin kitap koleksiyonu üzerinde uzun bir süredir yürüttüğümüz çalışmalar neticesinde ulaşılmış bulunmaktayız. Ahmed Efendi hakkında ayrıca bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 147-148; sürgün kararı ve vefâtı için bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi [BOA], I. MVL. 70/1320-02, 03.)

Sunguroğlu, Hacı Ahmed Efendi'nin Sâre Hatun Camii'nin inşası esnasında Harput müftüsü olduğunu kaydetmekteyse de bu bilgi yanlıştır. Zira Ahmed Efendi caminin yapıldığı tarihlerde 80 yaşını devirmiş hasta bir ihtiyar olup halk arasında da "müftî-i sâbık" veya "müftî-i esbak" olarak anılmaktaydı (bk. 26 Şaban 1261/ 30 Ağustos 1845 tarihli arşiv belgesi: BOA, I. MVL. 70/1320-02, 03). Bu bilgiyi Sunguroğlu da Ahmed Efendi'nin hayatını anlattığı kısımda aktarmaktadır, fakat nedense ilk ciltteki hatayı düzeltmemiştir.

³⁹ Bu tarihe Efendîgil Koleksiyonunda bulunan Harputlu Mehmed Said Zeki Efendi'nin *Mecmû'a-i Resâil*'inin vikâye yaprağındaki kayıtlarından ulaştık. Söz konusu bilgi şu şekildedir: "Sene 1256, mâh-ı Saferü'l-hayr'ın onuncu günü -pazar günü- câmi'e bed' olundu. Yani yıkılması." (Mehmed Said Zeki, *Mecmû'a-i Resâil*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37201.)

⁴⁰ Bu tarih ve bilgiler de yukarıda bahsettiğimiz *Mecmû'a-i Resâil*'in vikâye varâğında yazılıdır. Kayıt şöyledir: "Elli dokuzun Ramazân-ı Şerîf'in dokuzuncu günü tamam oldu, [...] ya'nî namâz ibtidâsından beri kılındı. Ya'nî Zilhicce yedinci günü tamam serildi ve namâz kılındı." (Üç noktalı yerde bulunan kelimeler silindiği için okunamamaktadır.)

Padişaha gönderilen 1267/1851 tarihli bir vesikada Harputlu ahâlinin topyekun seferber olmasıyla tamamlanabilen bu îmar işi şu ibârelerle özetlenmiştir: “Kazâmızda kâin ma’bed-i kadîm Sâre Hâtûn Câmi’-i şerîfinin esâs-ı kadîmesi türâb ve sathı ahşâb olduğundan mürûr-ı zamân ile harâba müşrif olup inhidâmı mukarrer olduğundan ta’mîr ü termîmi lâzım gelmiş ve câmi’-i mezkûrun vakf-ı meşrûtası cüz’iyyât kabilinden olarak hademesi ma’âşını ancak idâre idüp mesârif-i ta’mîresine vefâ itmeyeceğinden ahâlî kulları bi’z-zarûre mâlen ve bedenen bi’l-i’âne câmi’-i mezkûru müceddeden esâsından rasînü’l-binâ olarak kârgîr yek kubbe binâ ve inşâsına teşebbüs iderek gûzerân iden altmış târîhinde bi-hamdihî Te’âlâ bi-avn-i Bârî ve mahzâ yümn-i ikbâl-i hazret-i tâcdârî hitâm bulup...”⁴¹

Rahmî Efendi de makalemizin ana konusu olan kasîdesinin aşağıdaki beyitlerinde caminin yeniden inşâsı hususunda ihtiyarlığına rağmen Hacı Ahmed Efendi’nin gösterdiği gayreti şöyle dile getirmiş ve onu medhetmiştir:

7. *Husûsen zâir-i Beytü’l-harem Ahmed Efendi kim
Dem-â-dem ehl-i hayrı sevk ider hayrât ü ihsâna*

8. *Harâb olmakda iken Sâre Hâtûn Câmi’-i pâki
Hemân i’ mârına sa’y-i belîğ itdi hakîmâne*

9. *Tevekkül eyleyüp çün oldu pîr-i tekye-i himmet
Bu hayrâta ider irşâd halkı böyle pîrâne*

Rahmî Efendi Harputluların çabasını ise karıncaların çalışmasına benzetmiş ve herhangi bir menfaat düşünmeden sadece Allah’ın rızâsını gözeterek yaptıkları bu işten dolayı aslında cennette kendilerine köşk binâ ettiklerini, azimlerinin kıyamet günü onların affına vesile olacağını, sadece kürsüdeki vâizin değil caminin bile dua için semâya el açtığını söyleyerek onları takdir etmiştir (aş. bk. 10-18. beyitler).

1310/1892-1893 tarihli *Ma’mûretü’l-azîz Sâlnâmesi*’nde Sâre Hâtun Camii’nin yeniden inşâsına şu cümlelerle yer verilmiştir: “Müessesât-ı

⁴¹ Bu ibârelerin bugünkü Türkçeye karşılığı şöyledir: “Kazâmızda bulunan tarihî cami Sâre Hatun’un eski temeli toprak ve dışı ahşap olduğundan zamanla harabeye dönüşerek yıkılması muhakkak görünmüş ve tamirine ihtiyaç duyulmuştu. Fakat caminin vakfının gelirleri onu tamire yetmediği, sadece görevlilerin çok tutmayan maaşlarını karşılayabildiği için mecburen ahâlî mâlen ve bedenen yardım ederek temelden yeniden sağlam bir şekilde taş yapı ve tek kubbe tarzında caminin inşâsına başlayıp bunu Allah’a şükür padişah efendimiz sayesinde geçen (bin iki yüz) altmış (1844) tarihinde tamamladılar...” (BOA, MVL., 237/19-3. Vesîkadaki “altmış” tarihi takribî olarak verilmiştir.)

*cesîme ve cedideden olarak e'âzım-ı ulemâ-yı mahalliyeden Müftî el-Hâc Ahmed Efendi merhûmun himmet-i mahsûsasıyla ve i'ânât-ı nakdiyye ve bedeniyye-i erbâb-ı hamîyyetle 1259 senesinde inşâ kılınmış ve eski bünyâdına nisbeten Sâre Hâtûn Câmi-i Şerîfi nâmiyla ma'rûfiyyeti bâkî kalmış olan ma'bed-i âlî dahi bu memlekete medâr-ı iftihâr bir eser-i füyûzât-karâr olup evkât-ı hamsede cemâ'at-i vefîre-i muvahhidîn ile mâlâmâl olmaktadır.*⁴²

Sâre Hâtun Camii'nin damı ve kubbesi toprak olarak yapılmış ve öyle bırakılmıştı. Bir kaç kış geçmeden buralar bazı yerlerinden akıtmaya, damlalar cemaatin üstüne düşmeye, halı ve kilimleri ıslatmaya başlayınca caminin üstünü kurşunla kaplatmak için çareler aranmıştır. Cami vakfının parasının olmaması, insanların artık maddeten yardım edememesi sebebiyle 1267/1850-1851'de aralarında Hoca Rahmî Efendi'nin de bulunduğu Harput'un müderris, eşrâf, ağa, muhtar takımı ve ahâlinin diğer önde gelenlerinden 70 kişinin imzâsıyla pâdişaha hitâben bir arz-ı hâl yazılmış, dönemin Harput vâlisi Osman Nuri Bey ve Anadolu Ordusu Müşîri Mehmed Reşîd Efendi'nin de müştereken kaleme aldıkları üst yazıyla İstanbul'a gönderilmiştir. Her iki yazıda da vaziyet özetlenmiş, camiye tamamen kendi imkânlarıyla baştan îmar eden Harput ahâlisi ve hayırseverlerin çatıyı yapacak nakitlerinin kalmadığı vurgulanmış, pâdişahın emriyle Harput'un kazalarından Keban Madeni'nin hâsilâtından camiye yetecek kadar kurşunun karşılıksız olarak verilmesi istirhâm edilmiştir. Arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre bu istirhâmı ihtivâ eden yazılar 1265/1849'dan itibaren yollanmaya başlanmıştır.⁴³ Ancak en nihâyet gelen cevâbî emirnâme ile ahâlinin bu talebi kat'î bir sûrette reddedilmiştir. Emirnâmede her vakfın gerekli tasarrufları yaparak kendi masraflarını karşılamasının lüzumuna değinilmiş, "lâzımın terki ve elzemin îfâsı ile iktifâ" edilmesi tavsiye edilmiş, hazinenin masrafları karşılayamayacağını, "tahsîsâtдан hârice bir akçe sarf u telef olunmaması"na dikkat edildiği vurgulanmış ve her meselenin gerekiyorsa vergi tahsildârları eliyle mahallinde çözülmesi istenmiştir.⁴⁴ Bunun üzerine ahâli yeni bir seferberlik ve son bir gayretle 1267-1268/1851-1852'de caminin dam ve kubbesini çatı hâline getirerek kurşunla kaplatmıştır. Böylece cami kar ve yağmur sularıyla tahrip olmaktan kurtulmuştur. Sunguroğlu'nun

⁴² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma'mûretü'l-azîz: 1310*, Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1310, s. 49. Sunguroğlu bu bilgiyi verirken 1310 yerine sehven 1301 tarihli sâlnâmeyi kaynak göstermiştir (*Harput Yollarında*, I, 288).

⁴³ Meselâ bk. BOA, C. EV., 479/24216-1.

⁴⁴ Bk. BOA, MVL., 237/19-2, 3, 5, 7.

kaydına göre caminin minâresi de caminin inşâsından elli yedi sene sonra 1316/1898’de yine halkın maddî ve bedenî iştirâkiyle yapılmıştır.⁴⁵

İmâmzâde/ Müftügil/ Efendigil sülâlesinin Sâre Hatun Camii’yle bağları asırlar boyu devam etmiştir. Hacı Ahmed Efendi müftülüğünün yanısıra babası Mehmed Said ve dedesi Ahmed Efendi gibi Sâre Hâtun Camii’nde vâizlik de yapmış, kendisinden sonra oğlu Ömer Naîmî Efendi, torunu Abdülhamid Hamdî Efendi ve onun oğulları Mehmed Said⁴⁶ ile Kemâleddin Efendiler bu camide aynı vazifeyi kâh resmî kâh fahrî sûrette sürdürmüşlerdir. Sunguroğlu, Abdülhamid Hamdî Efendi’nin burada minber ile mihrap arasındaki bölmede *Sahîh-i Buhârî* okuttuğunu ve bu derslerin ilgiyle takip edildiğini yazmaktadır.⁴⁷ Kemâleddin Efendi de torunu Prof. Dr. Canan Efendigil Karatay’da bulunan kendi el yazısıyla hazırladığı terceme-i hâlinde babası gibi bu camide vâizlik ve dersiâmlık yaptığını, haftanın belli günlerinde Süyûtî’nin hadis kitabı *el-Câmu’s-Sagîr*’i mütâlaa ettiğini şu cümlelerle belirtmektedir:

“*Peder Efendinin vefâtından sonra Harput’daki büyük ceddîm müftî el-Hâc Ahmed Efendi merhûmun binâ-kerdesi ve eser-i muhteremi olan Sâre Hatun Câmi’-i Şerîfi vâ’izlik ve dersi’âmlık vazîfesi uhde-i âcizâneme tevcîh buyurulmağla eyyâm-ı mu’ayyene ve mahsûsasında mezkûr câmi’-i şerîfde ilmü’l-hadîsden Câmi’-i Sagîr kırâat ve ehâdîs-i nebeviyye rivâyet etmek-deyim.*”⁴⁸ Kemâleddin Efendi’nin çok iyi bir hatip olan ağabeyi Mehmed Said Efendi bu camide yaptığı vaazlar sayesinde tanınmış, onun vaaz ettiği saatlerde cami şehirdekilerle beraber civar köylerden gelen insanlarla dolup taşmıştır. Bu şöhreti sebebiyle “*sultânü’l-vâizîn*” diye bilinmiş ve mezar taşına bu unvan hakkedilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 293-294.

⁴⁶ Abdülhamid Hamdî Efendi’ye *Esbîyenâme*’yi yazan Rahmî Efendi 1274/1857’de dünyaya gelen Said Efendi’nin doğumuna da tarih manzumesi yazmıştır. Bu manzumeler onun Efendigil âilesiyle olan samimi irtibatının sadece arkadaşı Ömer Naîmî Efendi’yle sınırlı kalmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. (Tarih manzumesi için bk. Ahmet Karataş, “Kemâleddin Efendi’nin Şiirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 50 [2016], s. 97-98.)

⁴⁷ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 159, 212. Abdülhamid Hamdî Efendi de dedesinin izini takip etmiş, mahallelerindeki Ağa Camii’nin 1306/1889’da yıkılıp yeniden inşâsına öncülük etmiştir (*a.g.e.*, I, 273; II, 162).

⁴⁸ Kemâleddin Efendi bu terceme-i hâl evrâkının bir nüshasını da İbnülemin’e göndermiştir. Başka birine yazdirttığı bu nüsha onun bazı şiirlerinin de bulunduğu bir defterin sonuna iliştilmiştir. (Katalogta *Divânçe* adıyla kayıtlı olan bu defter tarafımızdan çeşitli notlarla zenginleştirilerek basıma hazır hâle getirilmiştir. Yukarıdaki kısım için bk. *a.g.e.*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3125, vr. 31^b.)

⁴⁹ Mehmed Said Efendi’nin mezarı kardeşi Kemâleddin Efendi ve ecdâdının mezarlarıyla birlikte Harput’ta İmam Efendi’nin türbesinin bitişiğindedir.

3. Rahmî Efendi'nin Sâre Hatun Camii'nin Yeniden İnşâsına Yazdığı Kasîde

Rahmî Efendi'nin bu kasidesi Harputlu Efendigil Âilesi'nin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne bağışladıkları koleksiyonları arasında bulunan yazma divan nüshasında bulunmaktadır. Divânı Kemâleddin Efendi istinsâh etmiştir. 36812 demirbaş numarasıyla kayıtlı 63 varaklık bu nüshanın istinsâh tarihi Ramazan 1298/ Ağustos 1881'dir.⁵⁰ 1303/1886'da vefât eden Rahmî Efendi'nin Efendigil âilesiyle olan samimiyetlerine binâen bu nüshadan haberdâr olduğunu, hattâ Kemâleddin Efendi'nin bizzat onun nüshasını esas alarak bunu istinsâh ettiğini söyleyebiliriz. Nüshada ayrıca Rif'at, Şefik, Hayrî, Nâbî gibi bazı şuarânın gazellerinden örnekler de yer almaktadır.

Kemâleddin Efendi nüshasının en önemli özelliği Rahmî Efendi'nin bugüne kadar yayımlanan şiirleri yanında hiç yayımlanmamış bazı şiirlerini de ihtivâ etmiş olmasıdır. Onun Sâre Hatun Camii için kaleme aldığı tarih manzumesi de bunlardan biridir.⁵¹ Kaside nazım şekliyle yazılmış olan bu manzume, nüshanın 49^a-50^b varakları arasında derkenâr olarak kayıtlıdır.

Rahmî Efendi kasidesine mescidleri tamir hususunda mü'minleri muvaffak kıldığı için Allah'a hamd ü senâ, namazın dinin direği olduğunu söyleyen Hz. Peygamber'e salât ü selâm, Hz. Peygamber'in âilesine, ashâbına ve dört halifeye duâ ederek başlamaktadır. Ulemânın peygamberlerin vârisleri olmaları hasebiyle sıradan insanlara tercih edildiklerini belirtmekte, Hacı Ahmed Efendi'nin başı çektiği Harputluların el birliğiyle Kur'an ilmine ve Hz. Peygamber'in şeriatine sahip çıkmalarını şükürle karşılamaktadır. Rahmî Efendi'nin kaydına göre Ahmed Efendi'nin ihtiyarlığına rağmen vaaz ve telkinleriyle insanları sürekli hayr ü hasenâta teşviki etkisini göstermiş, ağadan çiftçiye, zenginden fakire bütün ahâli, kimi para vererek kimi beden gücüyle Peygamberimizin mescid inşâsının mükâfâtını müjdeleyen hadisine uyarak cennette köşk yaparcasına ihlâsla çalışıp Sâre Hatun Camii'ni Allah'ın yardımıyla yeniden inşâ etmişlerdir. Ona göre yüksek kubbesi gökteki Beyt-i Ma'mûr'a ulaşan bu cami ârifin kalbi gibi nur saçmaktadır. Bu sebeple tarih mısraındaki "câmi'u'n-nûr" ibâresi hâle muvâfik düşmüştür. Rahmî Efendi son beyitlerde Sâre Hâtun Camii'nin ilk bânisinden o güne kadar bu camiye emek veren mü'minler için Allah'tan af ve merhamet dilemekte ve kasidesini tarih düşürerek tamamlamaktadır.

⁵⁰ vr. 60^b. Kemâleddin Efendi o sıralar henüz 14-15 yaşlarındadır (d. 1283/1867).

⁵¹ Rahmî Efendi'nin yayımlanmamış diğer şiirlerini bir başka makalede ele almak üzere yayıma hazırlamaktayız.

Bilindiği üzere Rahmî Efendi kudretli bir şâir, “Hoca” nâmıyla anılan ve muâsırlarının takdirlerine mazhar olan vasıflı bir âlimdir. Türkçenin yanısıra Arapça ve Farsçaya olan hâkimiyeti şiirlerinin üslûbunu belirlemiş, dinî bilgisi ise muhtevâsına yön çizmiştir. Bilhassa hakîmâne şiirlerinde dinî muktesebâtının izleri neredeyse her beyitte kendini göstermektedir. Sâre Hatun Camii’nin yeniden inşâsı münâsebetiyle kaleme aldığı kasidesine de bu sağlam üslup ve derin dinî bilgi hâkim olmuştur. Aşağıdaki dipnotlarda yeri geldikçe yaptığımız izahlardan da görüleceği üzere birçok âyet ve hadise telmihte bulunarak, bazılarını iktibâs ederek hem “Hoca” nâmına yakışan hikmetli ve öğretici tarzını konuşturmuş hem de kasidenin yazılış gâyesine uygun muhtevânın oluşmasını sağlamıştır.

Söz konusu kasîde şudur:

[49^a]

Kasîde Berây-ı Târîh-i Câmî’-i Sâre Hâtûn

[mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün]

1. Hezârân şükr ü hamd ü minnet olsun zât-ı Sübhân’a
Ki ta’mîr-i mesâcid itdi tevfiik ehl-i îmâna
2. ‘Îmâdü’-d-dîn buyurmuşdur salâta eyleyüp tenbîh
Salât-ile selâm olsun Resûl-i pâk-i zî-şâna
3. Dahi âline ashâb-ı kirâmına ola her dem
Ki oldu her biri necm-i hidâyet ehl-i ‘irfâna

1. Bütün noksanlardan münezzehtir olan Allah Teâlâ’ya binlerce şükür, hamd ve minnet olsun ki O îman ehline mescidleri tamir hususunda yardımcı oldu.

2. Namaza dikkat çekerek “Namaz dinin direğidir.” buyuran şân ve şeref sahibi Hz. Peygamber’e salât ü selâm olsun.

“Namaz dinin direğidir. Kim onu gereği gibi kılsa dinini ikâme etmiş olur, kim onu terk ederse dinini yıkmış olur.” mânâsına gelen “الصَّلَاةُ عِمَادُ الدِّينِ مَنْ أَقَامَهَا فَقَدْ أَقَامَ الدِّينَ وَمَنْ هَدَمَهَا فَقَدْ هَدَمَ” şeklindeki hadis zayıf tarikle rivâyet edilmiştir (bk. Aclunî, *Keşfü’l-Hafâ*, Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1301, II, 31 [hadis nr. 1621]). Aynı anlamı ifâde eden benzer bir hadis ise sahihtir. Sahabîden Muaz b. Cebel’in rivâyetine göre Hz. Peygamber ona “Bu dinin başını, direğini ve zirvesini sana haber vereyim mi?” diye sormuş, onun “Evet ey Allah’ın resûlü.” diye cevap vermesi üzerine “Dinle öyleyse. Bu işin başı İslam’dır, direği namazdır, zirvesi ise cihâddır.” buyurmuştur. Bu uzun hadisin ilgili kısmı şöyledir: “أَلَا أُخْبِرُكَ بِرَأْسِ الْأَمْرِ وَعَمُودِهِ وَذُرْوَةِ” (Tirmizi, *el-Câmi’u’l-kebir*, Ebvâbü’l-Îmân, Bâbu mâ câe fi hurmeti’s-salât, 8/2616.)

3. Hz. Peygamber’in her biri irfân ehline hidâyet yıldızı olan âilesine ve ashâbına da dâima salât ü selâm olsun.

4. Çehâr yâr olupdur çâr-rûkn-i ma'bed-i İslâm
İlâhî eyle mazhar çâr-bâğ-ı 'Adn ü Rıdvân'a
 5. Olupdur vârisân-ı enbiyâ 'ilm ü şerî'atde
Anınçün ehl-i 'ilm oldu müreccah sâir insâna
 6. Bi-hamdillâh ki oldu Harput'un ehl-i 'irfânı
Muvaffak şer'-i Fahrü'l-mürselîn'e 'ilm-i Kur'ân'a
- [49^b]
7. Husûsen zâir-i Beytü'l-harem Ahmed Efendi kim
Dem-â-dem ehl-i hayrı sevk ider hayrât ü ihsâna

Bu beyitte “Ashâbım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidâyete erersiniz.” Anlamındaki hadise telmih vardır. Hadisin aslı şöyledir: “أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ أَهْتَدَيْتُمْ” (Aclunî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 132 [hadis nr. 381])

4. Dört halife (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) İslâm mabedine dört sağlam direk olmuşlardır. Ya Rabbi onları dört cennet bağına eriştir!

Cennet Kur'an'da bağ, bahçe, Âdem ile Havvâ'nın vakit geçirdiği, mü'minlerin de ebedî saadete ulaşacağı yurt anlamlarında kullanılmıştır. Firdevs, Adn, Na'im, Me'vâ Kur'an'da özellikleriyle anlatılan cennetin dört ismidir. Beyitte geçen “Rıdvân” cennetin muhâfiz meleği olmakla birlikte teşmil yoluyla cennet anlamında kullanılmıştır. İslâm kültüründe bu dört cennet (bağ, bahçe) tavsifinden hareketle “çehâr bağ” denilen dört parçalı bahçe planı ehemmiyet kazanmıştır. (Daha teferruatlı bilgi için bk. D. Fairchild Ruggles, *İslâmi Bahçeler ve Peyzajlar* [çev. Nurcan Boşdurmaz], İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 161-183; Emma Clark, *İslam Medeniyetinde Bahçe Sanatı* [trc. Elif Dolanbay- Adem Yerinde], İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2017, s. 25-26, 32-29; Sıtkı Nazik, *Klasik Türk Şiirinde Cennet ve Cehennem*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019, s. 141-145; Bekir Topaloğlu, “Cennet [Cennetin İsimleri]”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VII, 376-381.)

Molla Cami (ö. 898/1492) *Yûsuf u Züleyhâ* adlı mesnevisinde Hz. Peygamber'i medhederken “*Pey dîvâr-ı imân büved kâreş/ Velî ûrâ çâr rûkn ez çâr yâreş*” şeklindeki beytiyle “İman duvarını (evini) yapmak onun işiydi. Bununla birlikte ona dört arkadaşı dört sütun oldu da ev tamamlandı.” diyerek bir yapının dört sütun üzere dikilip ayakta kalması gibi din binasının da dört halife sayesinde kaim olduğunu vurgulamıştır. Rahmî Efendi'nin Câmî'nin bu beytinden ilhamla ilk mısırâmı oluşturduğunu düşünüyoruz. (Molla Cami'nin bu beytinin ikinci mısırâmı mesnevinin farklı nüshalarında benzer anlamda ama farklı kelimelerle yer almaktadır. bk. a.mlf., *Yûsuf u Züleyhâ*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K1549, vr. 7^a; Muallim Cevdet Yazmaları, K0531, vr. 6b [derkenâr].)

5. Âlimler ilim ve şerîatte peygamberlerin vârisleri oldukları için diğer insanlardan üstün tutuldular.

Bu beyitte Rahmî Efendi uzun bir hadisin “Âlimler peygamberlerin vârisleridir.” anlamına gelen “إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ” şeklindeki kısmını izâh etmiştir. (Tamamı ulemânın fazileti hakkında olan bu hadis için bk. Ebu Dâvûd, *Sünen*, Kitâbü'l-ilm, Bâbü'l-hassi alâ talebi'l-ilm; 19/1, 3641; Tirmizî, *el-Câmî'u'l-kebîr*, Ebvâbü'l-ilm, Bâbü mâ câe fi fazli'l-fikhi ale'l-ibâde, 19/2682.)

6. Allah'a hamd olsun ki Harput'un irfân ehli, peygamberlerin iftihâr kaynağı Hz. Peygamber'in şerîatına ve Kur'an ilmine sahip çıkmayı başardı.

8. Harâb olmakda iken Sâre Hâtûn Câmi'-i pâki
Hemân i'mârına sa'y-i belîğ itdi hakîmâne
9. Tevekkül eyleyüp çün oldu pîr-i tekye-i himmet
Bu hayrâta ider irşâd halkı böyle pîrâne
10. Hulûs-ile kemer-bend oldular hep ittifâk üzre
Olup hem-sohbet-i ehl-i 'ulûm eşrâf ü a'yâna
11. Nukûd u himmetin sarf eylediler fi sebîlillâh
Konulsa rûz-ı mahşerde sezâdır keff-i mîzâna
12. Bu hayrâta varınca ehl-i sûka sevk idüp halkı
Ahâlî cümleten teşmîr-i sâk itdi gayûrâne
13. Hadîs-i *men benâ*yı gûş idüp sem'-i icâbetle
İderler sa'y gûyâ kasr-ı bâğ-ı 'Adn ü Rıdvân'a
14. Degil kürsî-i vâ'iz belki destin ref' idüp câmi'
Du'â eyler Hudâ'ya afv-ı cürm-i müslümânâne
15. Binâ olmuşdı evvel tarz-ı dîgerde sûtûn üzre
Yapıldı şimdi kubbe çâr-tâk üzre mecîdâne

7. Özellikle Kâbe'yi ziyâret eden Ahmed Efendi ki hayır sahiplerini devamlı hayr u hasenâta sevkeder.

8. Mübârek Sâre Hatun Camii harap olmaktadırken hemen harekete geçip güzel bir gayret, akıllı ve basiretli bir tavırla onun yeniden îmarına girişti.

9. Tevekkülle himmet tekkesinin şeyhi oldu. O, bu vasfiyla halkı böyle hayırlı işler için uyarmakta ve onlara doğru yolu göstermektedir.

10. Şehrin ileri gelenlerinin tamamı ihlâs ve samimiyetle birbirlerine bağlanıp destek çıkarak ilim ehlinin sohbetlerine iştirâk ettiler.

11. Allah yolunda paralarını harcadılar, yardım ve gayretlerini esirgemediler. Onların bu emekleri mahşer gününde terâzinin gözüne konulmaya lâyıktır.

12. Bu hayır işine gelince, (ulemâ) ahâlîyi (caminin inşâsı için gerekli malzemeleri almak üzere) çarşı pazara sevk etti. Onlar da topyekün paçaları sıvadılar, büyük bir azimle işe koyuldular.

13. "*Men benâ*: Kim inşâ ederse..." hadisini dinleyip buna uyarak Adn ve Rıdvân denilen cennet bahçelerine köşk yaparcasına çalışırlar.

Rahmî Efendi'nin kısmen iktibâs ettiği hadisin tamamı şöyledir:

"*مَنْ بَنَى مَسْجِدًا لِلَّهِ بَنَى اللَّهُ لَهُ فِي الْجَنَّةِ مِثْلَهُ. (وفي رواية بنى الله له بيتًا في الجنة.)*" "Kim Allah rızası için bir mescid inşâ ederse Allah da cennette onun için aynısını inşâ eder." (Başka bir rivâyet "Allah da ona cennette bir ev yapar." şeklindedir.) (Buhâri, *Sahîh*, Kitâbü's-salât, Bâbu men benâ mesciden, 65/450; Müslim, *Sahîh*, Kitâbü'l-mesâcid ve mevâdî'u's-salât, Bâbu fazlı binâi'l-mesâcidi ve'l-bahsü aleyhâ, 4/533.)

14. Vaaz kürsüsündeki hocaefendinin (kürsü vâizi) yanısıra cami bile ellerini kaldırıp (bu gayretli) müslümanların günah ve hatalarının affi için Allah'a dua eder.

16. Harîs-i zahr-dâr-ı âhiretdür böyle mûr-âsâ
Çekerler câmi'e etfâl ü merdüm sengi çün dâne

[50^a]

17. Çehâr yârin olmuş himmeti şimdi yakîn itdüm
Bakinca kubbe-i vâlâsına ol çâr-'amûdâne

18. Ricâlin himmetine dağ dayanmaz çün mukarrerdür
N'ola ger taş dikerse ehl-i himmet böyle meydâne

19. Tefe'ül eyledüm *nasrun minallâh* âyeti geldi
Binâsında bakup ta'zîm ile bir fâl-i Kur'an'a

15. Sâre Hatun Camii daha evvel sütunlara başka bir tarzla dayalı olarak inşâ edilmişti. Şimdi ise şânına yakışır bir yücelikte, dört kemer (yarım kubbe) üzerine ana kubbenin oturtulduğu biçimde yapıldı.

İkinci mısırâdaki "mecdâne" kelimesiyle caminin yeniden inşâ edildiği dönemin padişahı Abdülmecid (1839-1861) de kastedilmiş olabilir. O zaman mısırâ "Şimdi ise Sultan Mecid tarzı camiler gibi dört kemer üzerine oturtulmuş ana kubbeli bir şekilde yapıldı." şeklinde nesre çevirmek mümkündür. Nitekim 1848 yılında inşa edilen İstanbul Küçük Mecidiye ve 1853'te yapılan Dolmabahçe Camileri de ana kubbeyi taşıyan dört kemerli mimari üsluba sahiptir. (bk. Gözde Çelik, *İstanbul'da 19. Yüzyıl Abdülmecid Camileri*, yüksek lisans tezi, 2000, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 116; Selda Kalfazade, "Dolmabahçe Camii", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, IX, 503.)

16. Küçük, büyük herkes karıncanın dâne çekmesi gibi camiye taş taşıyarak âhiretin nimetlerine coşku ve istekle tâlip olur.

17. Caminin yüksek kubbesini tutan dört sütuna bakınca dört dostun (halifenin) himmetini şimdi yakînen idrâk ettim.

18. Yiğitlerin gayretine dağın bile dayanmayacağı şüphesizken (bu yiğitlerden olan) himmet ehlinin böyle açık alana taş dikmesinde (bina yapmasında) şaşılacak ne var?

Sâre Hatun Camii'nin eski Buğday Meydanının güneyine bitişik yapıldığı göz önünde bulundurulursa ikinci mısırâ daha iyi anlaşılır.

19. Caminin içinde saygıyla Kur'an'dan fal baktım, "*nasrun minallâh*" âyeti karşıma çıktı.

Rahmî Efendi'nin iktibâs ettiği ibâre Saff Süresinin (61) 13. âyetinde geçmekte olup "Yardım Allah'tandır." mânâsına gelmektedir. İslam dünyasında, özellikle Osmanlı ve İran'da, başta Kur'an olmak üzere *Mesnevî*, *Divân-ı Hâfiz*, *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Envârü'l-âşıkîn* gibi çok okunan kitaplarla fal açılması yaygın bir davranıştı. Kitap falı çeşitli şekillerde yapılırdı. En basit ve yaygın olanı fal bakan (tefeül yapan) kişinin hayırlı fal olması için gerekli duayı okuyup niyet tuttuktan sonra gözü kapalı olarak Kur'an'ı yahut söz konusu kitaplardan birini açarak sağ sayfada göze çarpan ilk âyeti veya cümleyi, bazen sayfayı okuması suretiyle uygulanırdı. Kur'an'la yapılan tefeüle "fâl-ı Kur'an" denirdi. Hatta kütüphanelerde sırf bu hususla ilgili yazılmış müstakil eserler mevcuttur. Bu eserlerde Kur'an tefeülünü Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği iddiâsı yer almakta ve bazılarında bu iş teşvik edilmektedir. Mehmed Âkif merhumun "*Ya açar nazm-ı Celîl'in bakarız yaprağına/ Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına/ İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin/ Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için*" şeklindeki mısırâları bu yaygın tavrın dine hamledilmesinin yanlışlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. (Daha teferruatlı bilgiler için bk. İlyas

20. Okunur âyet-i nûr-ı Hudâ çünkim derûnunda
Bu takrîb-ile oldu gıbta-fermâ mihr-i rahşâna
21. Derûnı kalb-i 'ârif gibi pür-nûr hidâyetle
Anınçün *câmi' u 'n-nûr* oldu târîhi bedî'âne
22. Mu'allâ kubbesi gûyâ ki hem-ser Beyt-i Ma'mûr'a
Virür hayret sufûf-ı müslimîn saff-ı serv-şâne
23. Hadîs-ile bilindi rütbesi hayrû'l-bikâ' oldı
Tefevvuk eyledi kadr ü şerefde çarh-ı gerdâne

Çelebi, "Fal, [İslâm'da Fal]", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XII, 139; Mustafa İsmet Uzun, "Falnâme", *a.g.e.*, XII, 141-145. Mehmed Âkif Ersoy'un mısraları için bk. *Safahat*, Ankara: Hece Yayınları, 2009, s. 175.)

20. İçinde Allah'ın nûr âyeti okunur. Bu sebeple aydınlık saçan güneş bile camiye imrendi.

"Âyet-i nûr" Nûr Sûresinin (24) 35. âyetidir. Âyet tamamen nûr, aydınlık, ışık, parlaklık, cam, çerâğ, inci, yıldız, ateş, fanus, kandil gibi birbirine benzeyen veya birbirini tamamlayan kelimeleri barındırmaktadır. Rahmî Efendi "nûr"la dolu bu âyet karşısında ışık kaynağı olan güneşin bile imrendiğini söylemektedir. Söz konusu âyet, meâliyle birlikte şöyledir:

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتَةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Allah göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûru, içinde ışık bulunan bir kandile benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu ne yalnız doğuda ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile, neredeyse yağın kendisi aydınlatacak! Nûr üstüne nûrdur. Allah dilediğini nûruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir. O, herşeyi bilir."

21. Caminin içi ârifin kalbi gibi hidâyet nûruyla dolmuştur. Bu yüzden inşâ tarihine "câmi' u 'n-nûr: nûr camii" ibâresi çok güzel bir şekilde denk düştü.

"Câmi' u 'n-nûr" tek başına caminin inşâ tarihini göstermemektedir. Bu yüzden Rahmî Efendi kasidenin son beytinde görüleceği üzere sözkonusu ibâreyi mısra içerisine yerleştirerek mısra'nı tamamı ile târihi bulmuştur.

22. Caminin yüce kubbesi Beyt-i Ma'mûr'a yetişir. Müslümanların saf tutuşları sır sıra dizilmiş ulu servileri hayrete düşürür.

"Beyt-i Ma'mûr: bayındır ev" ibâresi Kur'an'da Tûr Sûresinin (52) 4. âyetinde "وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ" (Ve [andolsun] Beyt-i Ma'mûr'a) şeklinde geçmektedir. Bu yer hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Bunların bir kısmına göre Beyt-i Ma'mûr'la kastedilen Kâbe'dir. Meşhur miraç hadisinde anlatıldığına göre burası Hz. Peygamber'in miraçta gördüğü, Kâbe'nin üst hizâsında yedinci kat gökte bulunan ve melekler tarafından sürekli tavaf edilen bir köşktür. Bazı tasavvuf ehli ise Beyt-i Ma'mûr'un mü'minin gönlü olduğunu ifade etmişlerdir. (bk. Buhârî, *Sahih*, Kitâbu Bed'i'l-Halk, Bâbu zikri'l-melâiketi salavâtullahi aleyhim, 6/3207; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-te'vil*, Beyrut: Dâru İhyâu Tûrâsi'l-Arabî, [1418], V, 152; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâu Tûrâsi'l-Arabî, ty., IX, 185-186; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1936, VI, 4551.)

23. Bu caminin derecesi hadis-i şerifin tarifıyla "hayrû'l-bikâ: en hayırlı yer" oldu. Böylece kıymet ve itibar bakımından şu dönen dünyadan daha üstün hâle geldi.

24. Bakılsa dest-i kud[re]tle binâ oldı hakikatde
Ki verdi kâra kudret Kâdir-i Mutlak her insâna
25. Anı ma'mûr idenler nâil olmaz mı mesûbâta
Olur bânî-i evvel gerçi mazhar 'afv-ı Rahmân'a
[50^b]
26. Niçe vassâf olursun ey sipihr ü hâme hâmûş ol
Du'âya başla kim zîrâ kasîdün irdi pâyâne
27. Cemâ'at cem' olup itdikçe tâ'at Hak Te'âlâ'ya
Bu hayra sa'y idenler ola mazhar 'afv u gufrâna
28. Bi-hamdillâh ki 'avn-i dest-i kudret eyledi âbâd
Megerse Sâre Hâtûn Câmi'i olmuşdı vîrâne
29. İderken cüst-cû târîh-i sâlin levh-i hâtırda
Hemân ilhâm-ı hâtif söyledi tab'-ı perîşâne
30. Birer târîh olur her mısra'ı bu beyt-i ra'nânın
Anı bir levha-i ihlâsa yaz **Rahmî** edîbâne

Birbirine yakın anlamlarla fakat farklı tariklerle rivâyet edilen bir hadise göre Allah Teâlâ Cebraîl vâsıtasıyla Hz. Peygamber'e “خَيْرُ الْبِقَاعِ الْمَسَاجِدُ وَشَرُّ الْبِقَاعِ الْأَسْوَاقُ” En hayırlı yerler mecidlerdir, en şerli yerler ise çarşı pazarlardır.” buyurmuştur. (Bu hadisin rivâyetleri, kaynakları ve konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Abdurrahman Ece, “Mescitler ile Çarşı ve Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlihi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, IV/2 [2018], s. 284-330.)

24. Bakılsa, bu caminin hakikatte Allah'ın kudret eliyle (lutf u ihsânıyla) yapıldığı görülecektir. Her şeye gücü yeten Allah Teâlâ insanların iş yapabilmelerine imkân tanıdı, onlara kuvvet verdi.

25. Bu camiyi ilk yapan kişi Allah'ın affına mazhar olur da onu yeniden îmar edenler sevâba nâil olmazlar mı?

26. Ey felek, ey kalem! Daha ne kadar medhedeceksin, sessiz ol! Artık duâya başla, zîrâ kasîden sona erdi.

27. Bu hayr için koşturanlar cemaat (camide) toplanıp Allah Teâlâ'ya ibâdet ettikçe affedilir, başışlanırlar.

28. Allah'a hamdolsun ki O'nun kudret elinin yardımıyla Sâre Hatun Camii mamur oldu. Yoksa bu cami virâneye dönmüştü.

Bu beyit Kemâleddin Efendi nüshasında yoktur. Fakat caminin son cemaat mahallinde bulunan giriş kapısının hizâsındaki kitâbede Rahmî Efendi'nin talik hatla hakkedilen son üç beytinin üstünde bir de bu beyit vardır. Buradan hareketle bunun da ona ait olduğu neticesini çıkarıyoruz.

29. Caminin inşâ tarihini bulayım diye zihnimi meşgul ederken (hâfizamı çalıştırırken) hemen gâipten gelen ilhâm perişan bir vaziyette tarihi söyledi.

30. Şu (aşağıdaki) güzel beytin her mısra'ı birer târîh olur. Rahmî! Onu edebî bir tarzda ihlâs levhasına yaz.

31. Hulûs-ile gelüp dergâh-ı Mevlâ'da niyâz eyle

‘İbâdetgâhdur bu câmi’u’n-nûr ehl-i îmâna

1259 [1843]

خلوصيله كلوب درگاه مولاده نياز ايله: ١٢٥٩

عبادتگاهدر بو جامع النور اهل ايمانه: ١٢٥٩

Sonuç

Harput’un XIX. asırdaki şâirlerinin başında gelen Hoca Rahmî Efendi şehrin tarihî camilerinden Sâre Hatun’un 1840’ta başlayıp 1843’te tamamlanan yeniden inşâ sürecini yakından takip etmiş ve buna dâir 31 beyitlik bir tarih manzumesi kaleme almıştır. Bu manzumenin son dört beyti kitâbe hâlinde caminin duvarlarından birine konulmuştur. Fakat bu camiye inceleyen bazı araştırmacıların kitâbeyi eksik ve yanlış okumaları sebebiyle beyitlerin Rahmî Efendi’ye âit olduğu anlaşılammıştır.⁵² Öte yandan Rahmî Efendi’nin gerek eski harfli matbu gerekse yeni harfli divan neşirlerinde bu kaside bulunmamaktadır. Harputlu Efendigil âilesinin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne bağışlanan kitap koleksiyonuyla ilgili çalışmalarımızı sürdürürken âilenin din âlimi fertlerinden müderris-müftü Kemâleddin Efendi’nin istinsâh ettiği Rahmî Efendi’nin divân nüshasını tespit ettik ve bu kasidenin nüshaya derkenâr olarak kaydedildiğini gördük. Konuyla ilgili âyet ve hadislerle zenginleştirilen, çeşitli mazmunlarla örülen kaside Rahmî Efendi’nin şâirlikteki mahâretinin ve dinî muktesebâtının tezâhürü mâhiyetindedir. Rahmî Efendi kasidesinde caminin inşâsında emeği geçen bütün Harputluları takdir etmekle beraber hocası Hacı Ahmed Efendi’nin gayretlerini unutmamış, bir çok beyitte onu övmüştür.

Bu makalede ayrıca Devlet Arşivleri’nde bulunan vesikalara dayanılarak caminin inşâ süreci kısaca anlatılmış; Rahmî Efendi’yle ilgili birtakım yeni bilgiler de değerlendirilmiştir. O’nun dönemin devlet erkânı ile münâsebetine, nâzik, zarif ve nüktedân kimliğine, şâirlik kudretine ışık tutan bu bilgiler Kemâleddin Efendi’nin İbnülemin’e gönderdiği bir mektupta kayıtlı

31. Samimiyetle gelip Mevlâ’nın dergâhında duâ et, yalvar! Bu nûr camii iman ehlinin ibâdet mekânıdır. (1259/ 1843)

⁵² Bunlardan biri merhum İshak Sunguroğlu’dur. Sunguroğlu kitâbeyi bugünkü harflere kısmen aktarmıştır. Fakat beyitlerin Rahmî’ye âit olduğunu çözememiş, bir kelimeyi “Münip” şeklinde okuyup bu kelimenin ilk harfini büyük yazmak suretiyle beyitlerin “Münip” isminde bir şâire ait olduğuna zımnen işaret etmiştir (*Harput Yollarında*, I, 297). Emine Güzel de “Harput Sara Hatun Camii Kitabe ve Süslemeleri” başlıklı tebliğ metnine bu beyitleri almış, ancak o da yanlış okuduğu için bunların Rahmî Efendi’ye âit olduğu sonucunu çıkaramamıştır (bk. a.g.t., *Uluslararası Cami Sempozyumu [Sosya-Kültürel Açıldan]: 08-09 Ekim 2018 Malatya, Bildiriler Kitabı*, Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018, II, 527.)

olup ilk defa bu makale vâsıtasıyla yayımlanmaktadır. Kezâ *Ma'mûretü'l-azîz* gazetesinin 12 Şabân 1303/ 16 Mayıs 1886 tarihli nüshasında yer alan ancak bugüne kadar gözden kaçan Rahmî Efendi'nin vefât haberi bu makalede ele alınarak gerçek vefât tarihinin ortaya çıkması sağlanmıştır.

Kaynakça

Abdullah Yenişehirî, *Behcetü'l-fetâvâ*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 35940.

Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ'stehera mine'l-ehâdîsi 'alâ elsineti'n-nâs*, I-II, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1301.

Açar, Bedriye Gülay, “İki Şerh Arasında: Sûdî ve Şem'î'nin Bostân Şerhlerindeki Tekniğe Mukayeseli Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy. 57 (2017), s. 1-15.

Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne* (haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu), I-II, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ahmed Hayatî el-Elbistânî, *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36833.

Arayancan, Ayşe Atıcı, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Önemine İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2011), s. 285-301.

Ata, Ramazan, *Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama*, doktora tezi, 2011, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ateş, Süleyman, *Okul Notlarım*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2013.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-te'vîl*, I-V, Beyrut: Dâru İhyâu Tûrâsi'l-Arabî, 1418.

BOA, C. EV., 479/24216-1.

BOA, I. MVL. 70/1320-02, 03.

BOA, MVL., 237/19-2, 3, 5, 7.

BOA, MVL., 237/19-3.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi, *el-Câmi'u's-Sahih*, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul: Ali Şükrü Matbaası, 1338.

Cengiz, Halil Erdoğan- Eren, Gönül Hatay, *Rahmî-i Harputî Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Clark, Emma, *İslam Medeniyetinde Bahçe Sanatı* (trc. Elif Dolanbay- Adem Yerinde), İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2017.

Çavuşoğlu, Halime, “19. Yüzyılın Sosyal ve Siyasi Olaylarına Bir Bakış: Bir Tarih Üstadı Nâfi ve Tarih Manzumeleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 52 (2014), s. 85-104.

Çelebi, İlyas, “Fal, [İslâm'da Fal]”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XII, 138-139.

Çelik, Gözde, *İstanbul'da 19. Yüzyıl Abdülmecid Camileri*, yüksek lisans tezi, 2000, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Dîvân-ı Rahmî-i Harputî, Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1303.

Ebu Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (thk. İzzet Ubeyd ed-Da'âs), I-V, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.

Ece, Abdurrahman, “Mescitler ile Çarşı ve Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlili”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2018), s. 284-330.

Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, Ankara: Hece Yayınları, 2009.

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, I-VI, İstanbul: Dersââdet İkdâm Matbaası, 1314-1318.

Fatin Dâvûd, *Hâtimetü'l-eş'âr* (haz. Ömer Çiftçi), Ankara ty.

Gök, Taner, “Sûdî-i Bosnevî'ye Reddiyeler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2018), s. 235-264.

Günay, Hacı Mehmet, “Receb”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, XXXIV, 506-507.

Güzel, Emine, “Harput Sara Hatun Camii Kitabı ve Süslemeleri”, *Uluslararası Cami Sempozyumu [Sosya-Kültürel Açıldan]: 08-09 Ekim 2018 Malatya, Bildiriler Kitabı*, Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018, II, s. 505-535.

“Harput Şairleri: Harputlu Rahmi”, *Altan*, sy. 39-40-41-42 [1938], s. 39-40.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, I-IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969-1970.

İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, Beyrut: Dâru İhyâu Türâsi'l-Arabî, ty.

Kalfazade, Selda, “Dolmabahçe Camii”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, IX, 502-503.

Karabey, Turgut, “Tarih Düşürme”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, XL, 80-82.

Karabey, Turgut, *Türk Edebiyatında Tarih Düşürme*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2015.

Karaca, Ali, “Şâkir Paşa”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, s. 307-308.

Karataş, Ahmet, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- I”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2019), s. 112-169.

Karataş, Ahmet, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- II”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2019), s. 619-644.

Karataş, Ahmet, “Kemâleddin Efendi'nin Şiirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 50 (2016), s. 71-135.

Kartal, Ahmet, “Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostan* İsimli Eserinin Türkçe Tercüme ve Şerhleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 5 (2001), s. 99-120.

Kavaz, İbrahim - Onur, M. Naci, *Harputlu Rahmî Dîvânı*, Ankara: İzzet Paşa Vakfı Yayınları (Ertem Matbaası), 1996.

Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3125.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, “İbrâhim Paşa, Kavalalı”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXI, 330-333.

Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi, nr. 130 (12 Şabân 1303/16 Mayıs 1886), Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası.

Mehmed Said Zeki, *Mecmû'a-i Resâil*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37201.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I-III, İstanbul 1311.

Memişoğlu, Fikret, “Elazığ'da Basın Hayatı”, *Yeni Fırat*, sy. 22 (İstanbul 1964), s. 21-26.

Memişoğlu, Fikret, “Rahmi Hoca”, *Yeni Fırat*, sy. 12 (Elazığ 1963), s. 10-12.

Memişoğlu, Fikret, “Rahmi Hoca”, *Yeni Fırat*, sy. 13 (Elazığ 1963), s. 18-21.

Molla Abdurrahmân Câmî, *Yûsuf u Züleyhâ*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K1549.

Molla Abdurrahmân Câmî, *Yûsuf u Züleyhâ*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K0531.

Moltke, Helmuth Von, *Türkiye Mektupları* (çev. Kemal Vehbi Gül), İstanbul: Varlık Yayınevi, 1967.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyâd: Dâru Taybe, 2006.

Nazik, Sıtkı, *Klasik Türk Şiirinde Cennet ve Cehennem*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019.

Onur, M. Naci, *Harputlu Dîvân Şâirleri*, Elazığ: İzzet Paşa Vakfı, 1988.

Orak Yılmaz, Kadriye- Moradi, Abolfazl, “Türk Eğitim Kurumlarında Farsçanın Öğretilmesinde Sa’dî”, *Turkish Studies*, IX/3 (2014), s. 1653-1670.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli* (yay. haz. Özen Tok), V, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, V, 38-42.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli* (yay. haz. Şakir Batmaz- Gülbadi Alan), XVII Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

Rahmî-i Harputî, *Dîvân*, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36812.

Rahmî-i Harputî, *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân*, Millî Kütüphane, Yz A 6178.

Ruggles, D. Fairchild, *İslâmi Bahçeler ve Peyzajlar* (çev. Nurcan Boşdurmaz), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma'mûretü'l-azîz: 1310, Ma'mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1310.

Selçuk, Bahir, “Harputlu Rahmî'nin Esbiyenâme'si Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2014), s. 1-21.

Selçuk, Bahir, “Rahmî: Harputlu Hoca Rahmî Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rahmi-harputlu-hoca-rahmi-efendi> [erişim: 31.03.2020].

Sevindik, Hakan, *Türk Edebiyatında Bostan ve Abdî'nin Manzum Bostan Tercümesi [İnceleme-Metin]*, doktora tezi, 2014, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1958-1968.

Sümer, Faruk, “Uzun Hasan”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, XLII, 261-264.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi'u'l-kebîr* (thk. Beşşâr Avvâd Marûf), I-VI, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Topaloğlu, Bekir, “Cennet (Cennetin İsimleri)”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VII, 376-386.

Tosun, Necdet, “Osmanlı Döneminde Farsçadan Türkçeye Tercüme Edilen Bazı Mühim Tasavvufî Eserler”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy. 20 (2019), s. 229-266.

Uzun, Mustafa İsmet, "Falnâme", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XII, 141-145.

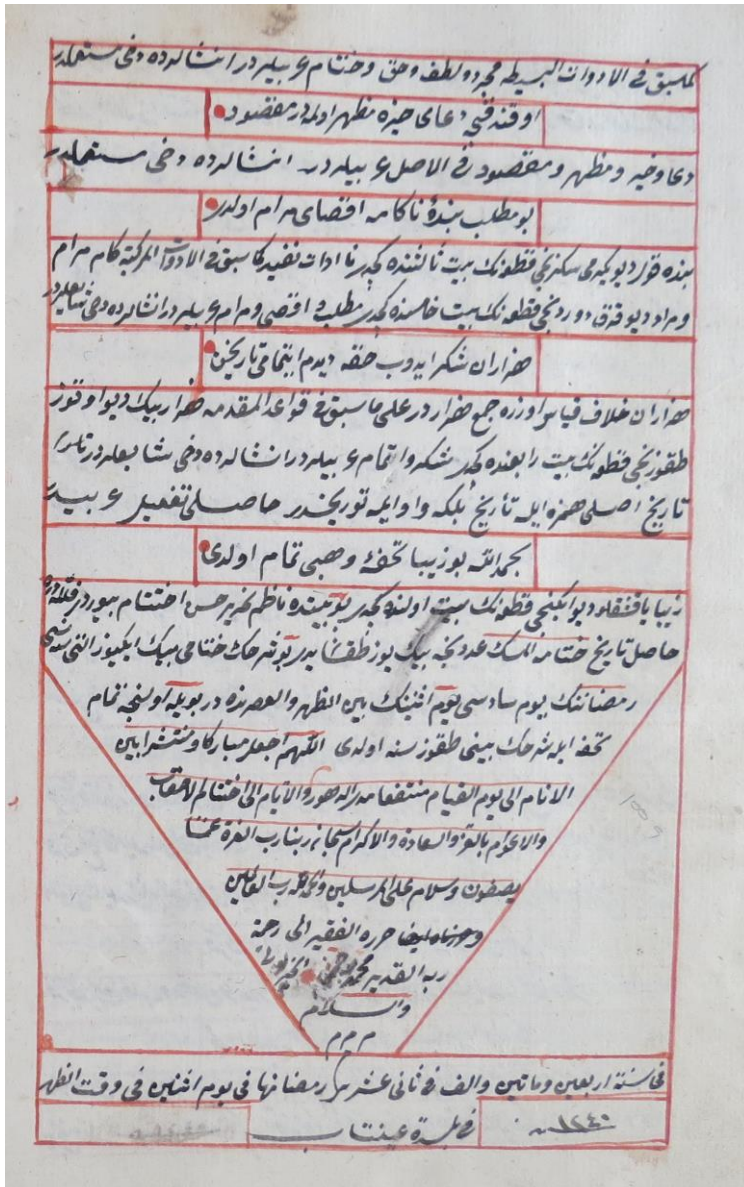
Ünal, Mehmet Ali, "Harput", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 232-235.

Yakıt, İsmail, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.

Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, doktora tezi, 2011, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1936.

Yılmaz, Fatma Büyükkarcı, "Sadî'nin *Bostân*'ının Türk Edebiyatındaki Yeniden Çevirileri ve Çeviri Stratejileri", *Turkish Studies*, sy. XII/22 (2017), s. 183-198.

Rahmî Efendi'nin el yazısı.

İstinsâh ettiği eser Ahmed Hayatî el-Elbistânî'nin *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*'sidir. Rahmî Efendi eserin yukarıdaki son sayfasında bulunan Arapça yazdığı ferâğ kaydında istinsâhı 12 Ramazan 1240/ 30 Nisan 1825'te Antep'te tamamladığını belirtmektedir (vr. 209^b). Bu nüsha Efendigil Koleksiyonu'nun Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi'ndeki yazmaları arasındadır (nr. 36833).

Harput Sâre Hatun Camii'nin XIX. asırda inşâ edilmiş hâli (üstte).

Caminin bugünkü görünüşü (ilk fotoğrafta görünen muvakkithâne bugün yoktur.)